

**ВЛАДО ПЕТРОВСКИ
СНЕЖАНА МИРАСЧИЕВА**

МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ И ИНТЕРКУЛТУРНА КОМУНИКАЦИЈА

ШТИП, 2013

Владо Петровски
Снежана Мирасчиева

МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ И ИНТЕРКУЛТУРНА КОМУНИКАЦИЈА

Штип, 2013 г.

Владо Петровски
Снежана Мирасчиева

МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ И ИНТЕРКУЛТУРНА КОМУНИКАЦИЈА

Издавач
Универзитет „Гоце Делчев“ Штип

За издавачот
Саша Митрев

Рецензенти:
Владо Тимовски
Емилија Петрова Ѓорѓева

Лектура
Маја Ѓ. Тефова

Дизајн на корица
Никола Смилков

Компјутерска обработка
Снежана Мирасчиева

Печати
Генекс Кочани
Тираж 500

Владо Петровски
Снежана Мирасчиева

МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ И ИНТЕРКУЛТУРНА КОМУНИКАЦИЈА

Штип, 2013

CIP - Каталогизација во публикација

Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

316.723-021.463:316.772.4

ПЕТРОВСКИ, Владо

Мултикултурализам и интеркултурна комуникација / Владо Петровски,
Снежана Мирасчиева. - Штип: Универзитет "Гоце Делчев", Факултет за
образовни науки, 2013. - 166 стр. Табели; 23 см

Библиографија: стр. 158-166

ISBN 978-608-4708-36-0

1. Мирасчиева, Снежана [автор]

а) Мултикултурализам и интеркултурна комуникација

COBISS.MK-ID 94373898

Предговор

Почитувани,

Трудот *Мултикултурализам и интеркултурна комуникација* е плод на долгогодишна научноистражувачка работа со теориско-емпириски карактер на двата општествени феномени, културата и комуникацијата. Идејата за симбиоза на културата и комуникацијата е одговор на барањата на времето во кое живееме. Имено, синергичниот пристап на културата и комуникацијата претставува продукт на веќе познатиот факт за општествената димензионираност на двете категории, култура и комуникација, од една страна, но и процесуалната димензија на истите, од друга страна.

Во трудот е направен обид да се одговори на неколку есенцијални прашања кои се однесуваат на суштината, значењето и структурата на културата и комуникацијата и нивната тесна поврзаност во заедницата, особено во заедница на различни култури и комуникацијата меѓу нив, со што уште еднаш ќе упатиме на сознанијата за нивната нераскинлива поврзаност. Ефективното дејствување на комуникацијата меѓу различните културни ентитети е сигурен пат кон прогрес на културно хетерогената заедница и нејзините членови, во целост.

Трудот е наменет за секој кој ги следи движењата во заедницата во 21 век, кои по својата интенционалност се карактеризираат со заедништво, соработка, прогрес, партнерство и меѓусебна почит и разбирање.

Нашата цел беше да ги систематизираме сознанијата за културата и мултикултурализмот, комуникацијата и интеркултурната комуникација, во што се надеваме дека успеавме. Исто така, цениме дека овој труд ќе биде повод и причина за други истражувања кои во одреден домен допираат до проблемот на мултикултурализмот и интеркултурната комуникација.

*„Точноста во комуникацијата денес е посебно важна од
кога и да е претходно, посебно во овој момент на изразена
напнатост, кога лагата и недоразбирањето можат да
предизвикаат исто толку штета колку и
непромислените постапки“*

Jameas Thurber

СОДРЖИНА

Предговор

Прв дел

Мултикултурализам

(автор Владо Петровски)

1. Феноменот култура	10
1.1. Определби на поимот и суштината на феноменот култура	10
1.2. Елементи на културата	17
1.3. Анализа на културата	19
3.1. Културни универзалии и културни разлики	19
1.3.2. Етноцентризам и културен релативизам	20
1.3.3. Супкултура и контракултура	22
1.3.4. Масовна – глобална култура	23
2. Мултикултурализам	24
2.1. Определби на поимот мултикултурализам	24
2.2. Мултикултуралноста во Република Македонија	31
2.3. Етничката структура на Р. Македонија	33
2.3.1. Формирање и промени во етничката структура на РМ ...	40
2.4. Мултикултурализмот во образовниот систем на РМ	44
2.4.1. Јазичното прашање и образованието во РМ	46
3. Културни разлики, етнички предрасуди и етнички стереотипи	51
3.1. Културни разлики	51
3.2. Етнички предрасуди	53
3.2.1. Теории за етничките предрасуди	58
3.3. Етнички стереотипи	63
4. Толеранцијата во мултикултурното општество: практики	66
4.1. Социјална дистанца	66
4.2. Етничка дистанца во училиштата во РМ	70
5. Религијата, мултиконфесионалноста и мултикултурализмот	74
5.1. Определби на религијата	74

Втор дел

Интеркултурна комуникација
(автор Снежана Мирасчиева)

6. Феноменот комуникација	82
6.1. За приодот кон комуникацијата	83
6.2. За значењето на комуникацијата	85
6.3. За природата на комуникацијата	90
6.3.1. Пристапи во определување на поимот комуникација	90
6.3.2. Пристапи во определувањето на структурата и текот на комуникацијата	92
6.3.3. Пристапи во определување на видовите на комуникација	100
6.3.4. Теориски основи на интеркултурната комуникација	107
6.3.4.1. Социолошко-културни теории на комуникацијата	107
6.3.4.2. Кибернетски теории на комуникацијата	113
6.3.4.3. Пристапи во психолошките теории на комуникацијата	119
7. Интеркултурна комуникација	136
7.1. Интеркултурна комуникација – поим и суштина	137
7.1.1. Како инаку може да се утврди врската меѓу културата и комуникацијата?	138
7.1.2. Зошто е потребен меѓукултурен дијалог или за можните бариири во интеркултурната комуникација?	142
7.2. Комуникација, култура и медиуми	143
7.2.1. Каде е врската помеѓу комуникацијата, културата и медиумите?	143
7.2.2. Што претставуваат комуникациски медиуми и која е нивната функција?	145
7.2.3. Како новите комуникациски медиуми создаваат услови за развој на културата?	147
7.3. Интеркултурна компетенција	151

Трет дел

8. Заклучок	156
9. Користена литература	158

ПРВ ДЕЛ

МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ

1. Феноменот култура

1.1.Определби на поимот и суштината на феноменот култура

Културата спаѓа во основните поими на современите општествени и хуманистички науки. Од сите поими кои се наоѓаат на репертоарот на современата социологија и на неа блиските науки, посебно во културната антропологија, ниеден поим не е толку базичен и важен како што е тоа поимот култура. Терминот култура доаѓа од латинскиот поим „cultis“, што значи негување, обработка.

Многу автори на учебници по социологија и социологија на културата го наведуваат податокот на Кребер -Клукхом, кои утврдиле постоење на над двесте различни дефиниции на културата, што ни укажува на фактот дека во социолошката и антрополошката литература се среќаваат мноштво дефиниции за културата.

Културата, во својата суштина, е социјален феномен, бидејќи се раѓа, функционира и влијае на останатите општествени појави. Ги доживува трансформациите само во процесот на кооперација, натпреварување, судири на многубројни индивиди, односно во процесот на меѓусебното дејствување на лично стите и општествените групи. Ако поимот култура го сфатиме како вкупност на општествени односи и духовни творби, кои се создаваат во процесот на тие односи, во тој случај јасно мора да се отфрли тврдењето според кое културата е само резултат на инспирација и творештво на надарени поединци. Таа, всушност, е и тоа. Во суштина, таа настанува во процесот на заемно дејствување, разни достигнувања, резултати во рамките на еден општ општествен амбиент во секој историски момент и како резултат на посебните активности на поединците. Секоја поединечна личност, како и секоја поединечна генерација, се создава врз база на одредени достигнувања, односно резултати на минатите генерации. Во таа смисла, не би можеле да замислиме пишување

на одредени книжевни дела без усовршен јазик и писмо, сликање на сликарите без боја и одредени техники, исто како што современата архитектура не можеме да ја замислиме без наследената архитектура, ни современата индустриска техника без техниките на минатите времиња - епохи. Во општиот културен амбиент поединците ја изградуваат својата сопствена индивидуа спрема сопствените афинитети и способности, но без тој амбиент тие не би можеле да го развиваат сопствениот културен идентитет. Притоа, во процесот на дејствувањето со останатите личности тие даваат свој придонес при формирањето на одреден културен профил на одредена епоха и средина. Во таа смисла, прашањето на општествената и личната култура може да се посматра само во дијалектичко единство, а никако да се постави остра граница помеѓу нив.

Социјално-антрополошките идеи за културата во голема мера се засновани на дефиницијата што ја дава Едвард Тејлор во 1871 г., во која тој упатува на комплексот од научени сознанија, верувања, уметност, морал, право и обичаи. Ова дефиниција смета дека културата и цивилизацијата се едно исто. Но, ова поистоветување е можно во англиската и во француската употреба, додека во германската тоа е неповрзлив со разграничувањето меѓу културата и цивилизацијата (*Kultur / Zivilisation*), каде што првото се однесува на симболите и на вредностите, додека второто на организацијата на општеството.

Археолошката употреба, иако ја признава целосноста на човековите општества, прави разлика меѓу материјалната култура или артефакти и практика и верувања, односно нематеријална или адаптивна култура, која се пренесува преку образованието и традицијата. На археологијата ѝ е достапна само материјалната, со оглед на тоа што адаптивната култура е предмет на историјата, социологијата и антропологијата. За антрополозите од 19 век, како што се Тајлор и Луис Морган, културата е свесна творба на човековата разумност. Во оваа концепција, културата и цивилизацијата покажуваат прогресивна тенденција кон она што се смета за повисоки морални вредности, што овозможува на викторијанската свест (времето на владеењето на англиската кралица Викторија, 1837-1901 г., кога Велика Британија доживува

голем културен подем) да конструира една хиерархија на култури и цивилизации, која коло нијалните активности ги оправдувала од гледна точка на западните цивилизации, како повисоки.

Модерните идеи за културата произлегоа од делата на теренските антрополози од крајот на 19 век, како Франц Боас, кои се наклонети кон релативизмот. Намерата беше да се опишат, споредат и да се спротивстават културите, а не да се рангираат, иако Боас и некои подоцнежни северноамерикански антрополози се, исто така, заинтересирани за процесите на позајмување или за друг вид на трансмисија на културните белези меѓу општествата. Ова доведе до развој на идејата за културните области и до компаративна етнографија на Северна Америка. Во голема мера и двете се отсутни во британската социјална антропологија. Во втората се смета дека културата, општо земено, е збир на идеи и симболи, која како таква се разликува од социјалната структура и ова разгранчување е, исто така, централно за европската и за американската социолошка употреба на терминот.

Во Америка понекогаш се докажува дека концептот на културата може да го обезбеди начинот за објаснување и разбирање на човековото однесување, системите на верувања, вредностите и идеологиите, како и посебните културни специфики на типовите на личностите. Еден од најпознатите претставници на ова сфаќање е Рут Бенедикт.

Во културната антропологија анализата на културата може да се спроведе на три нивоа: научените обрасци на однесување; аспектите на културата кои дејствуваат на потсвесните нивоа - јазикот и обрасците на мислење и перципирање кои се, исто така, културно детерминирани (Маршал Г., 2004, 243).

Според Сергеј Флере, многу е тешко да се набројат сите начини на користење на поимот култура во општествените науки, затоа тој наведува неколку.

Културата е начин на живот. Ваков обид за одредување не овозможува да се воочи она што е најважно кај културата, она што е непрецизно и неприфатливо. „Начинот на живеење“, најповолно може да се операционализира низ таканаречениот стил на живеење, кој опфаќа обем на трошење на материјалните добра, начин на забава и неформално дружење, на тоа како друштвото

временски се репродуцира, а не укажува на тоа како тие облици на однесување се поврзани и одредени со творби како што се моралот, религијата, уметноста, обичаите, јазикот, кои не можат да се заобиколат во една сериозна анализа.

Културата е збир на општествени установи, како што се театрите, црквите, музеите, библиотеките, училиштата и сл. Ваквиот институционален период, каков што е често присутен во секојдневниот говор поаѓа од точното гледање дека културата има цврсти врски со традицијата и духовниот свет, но со својата насоченост исклучиво на институциите не успева да ја види многу значајната димензија на уметничкото, верското, обичајното, што не е можно да се одвои од културата.

Културата се сфаќа како начин на однесување, и тоа она што е префинето и што е подложено на правилата на етикетизацијата и други слични правила.

Под култура се подразбира тип на општеството или цивилизацијата што е присутно кога се зборува за организацијата на одредени општества или за начинот на делување на одредени историски типови на општества. Во овој случај, најчесто се поистоветуваат општеството и културата како кога синонимно се зборува за древните општества и древните култури, па не постои можност да се види специфичноста, ни на едното, ни на другото.

Во таа смисла, според него, оправдано е да се прави разлика помеѓу материјалната и духовната култура, и под духовната култура, во тесна смисла, се подразбира суштината на тој поим (Флере С., 1990, 211-212).

Во тој контекст е и ставот на Анте Фиаманго, во определување на поимот култура, кој тврди дека тој поим е многу сложен, но дека при неговото определување е вообичаена дистинкцијата помеѓу материјалната и духовната култура. Поимот материјална култура опфаќа збир на материјални производи на општеството, за кои најчесто се употребува и изразот цивилизација, додека поимот духовна култура ги опфаќа сите достигнувања, односно сите текови на духовниот простор: уметноста, религијата, моралот, науката, вредностите, нормите.

Томас С. Елиот поимот култура го одредува, односно го подразбира, како начин на живот на одреден народ кој живее на

определена територија. Таа култура може да се види во неговата уметност, во неговиот општествен систем, неговите обичаи и навики, во неговата религија. Но, сето тоа заедно не ја претпоставува културата, иако често, од практични причини се зборува како да ја претпоставува. Тоа, едноставно, се делови на кои една култура може да се расчлени. Но, како што е и човекот нешто повеќе од збир на различни делови на телото, така и културата е повеќе од збир на своите уметности, обичаи и религиски верувања. Сето тоа влијае едно на друго и за да се сфати во целина едното, мора сето тоа целосно да се сфати. Според него, постојат високи и ниски култури, а високите се распознаваат, главно, по диференцијацијата на функциите, може па и да се зборува за ниско и високо културно ниво на општеството и, на крајот, може да се зборува за поединци како исклучително културни. Културата на уметникот или филозофот се разликува од културата на работникот или земјоделецот; културата на поетот, по нешто, ќе се разликува од културата на политичарот; но, во здраво општество сите тие се делови на иста култура; и уметник, и поет, и филозоф, и политичар, и работник, ќе имаат заедничка култура која нема да се вклопува со културата на луѓето со иста професија, во други земји.

Жан-Мари Меклиг застапува мислењето според кое културата не е само трупање на сознанија и дела кои елитата ги произведува, собира и чува, за да го изложи на сите, ниту пак е она што еден народ, со богат минато, го нуди како модел на другите народи чијашто историја не е толку богата. Културата не се ограничува само на тоа уметничките и историските дела да ги направи достапни на сите, туку таа истовремено е и стекнување на знаења и барање за одреден начин на живот и потреба за комуникација. Културата не е теорија која ни треба да се освои и поседува, туку е начин на однесување, соработување со блиските, со природата, таа не е област која треба да се демократизира, туку таа е демократија која треба да се придвижи.

Драган Коковиќ, пак, истакнува дека културата не е само тивко просветителство, туку и место за меѓусебно спротивставување на силите на населението, односно да се сфати одредена култура, значи да се запознае начинот на живот на народот,

групата или поединецот. Културата, во тој случај, ни се покажува во вистинско светло. Најголема корист од патувањата во непознатата земја, најголема корист од запознавање на туѓа култура, за нас се гледа во тоа што сопствената култура почнуваме да ја посматраме во ново светло. Сè додека не запознаеме различни начини на живеење, други култури, нема да можеме целосно да ја сфатиме ни својата култура, да ја видиме нејзината специфична структура и обележје, што ја разликува од начинот на живеење наспроти други обрасци на однесување, мислење и дејствување.

Многу интересно е и сфаќањето на Едвард Сапир, според кој културата станува повеќе манир, отколку начин на живеење. Културата постои само во тој случај кога секој човек го знае своето место во општеството и кога е задоволен со својата работа. Луѓето имаат усогласени позиции кон животот и кога го гледаат значењето на кои било елементи на цивилизацијата, во однос на сето останато, и кога во цивилизацијата ништо не е бесмислено, и кога никаков важен дел од општественото функционирање не носи со себе чувства на фрустрација или чувство на погрешно насочен и непријатен напор. Според Сапировите зборови, современата западна култура е лажна, бидејќи во општеството преовладува дисхармонија (Ненадиќ М., 2004, 208).

Милош Илиќ поаѓа од фактот дека постојат многу различни определби на културата и затоа, за да се избегне едностраноста на многуте дефиниции, тој е на мислење дека треба да се даде една интегрална дефиниција. Тој под култура подразбира збир на сите процеси, промени и творби кои се настанати како последица на материјална и духовна интервенција на човечкиот род. Основната смисла на културата се состои во тоа да ги олесни одржувањето, продолжувањето и напредокот на човечкиот род. Предностите на ваквата дефиниција, според него, се следниве:

а) со помош на неа, поимот култура во себе интегрира како материјална, така и духовна култура, така што на овој начин се одбегнуваат метафизичките и идеалистичките девијации од овој вид. Бидејќи, ако се испушти од вид материјалната култура како составен дел на културата воопшто, во тој случај се губи смислата на најголемиот дел од човечкото творештво, насочен на присвојување и производство на материјални добра за

задоволување на најелементарните биолошки , физички, како и духовни потреби;

б) културата, на овој начин, се сфаќа како историска и динамичка, односно како развојна категорија која треба да се изучува, имајќи ги предвид временските и просторните промени;

в) со ваква дефиниција од поимот култура се исклучуваат сите процеси и творби кои немаат за цел да придонесуваат или не, без разлика на целта , за олеснување на одржувањето и продолжувањето на човечкиот род . Таков е случајот со пронаоѓањето на секоја продуктивна машина , лекови , научни откритија, со творење на разни уметнички дела и др . Накратко, анализата на секоја културна појава , во крајна линија , покажува дека културата се доведува во најтесна врска со интересите и потребите на општеството и во тоа е суштината на општествениот карактер на културата;

г) најпосле, со оваа дефиниција исклучиво се истакнува улогата на трудот, а посебно свесниот труд за културен развој на човештвото и за создавање поволни услови за живот (Илиќ М. , 1966, 13).

Ентони Гиденс истакнува дека културите не можат да постојат без општествата, но исто така ни општествата не постојат без култура. Според Гиденс, кога поимот култура го употребуваме во секојдневниот говор најчест општоа мислиме на нешто возвишено и духовно - уметност, литература, музика и сликарство. Меѓутоа, кога го користат социолозите, под овој поим се подразбираат и други активности . Во таа смисла , тој израз се однесува на начинот на живеење на членовите на општеството или групата , во рамките на општеството. Во таа смисла , изразот опфаќа: начин на облекување на луѓето, нивните обичаи при склопување на бракот, семејниот живот, како работат и создаваат, религиозните обреди, начинот на користење на слободното време и др. (Гиденс Е., 2001, 26).

Антонела Петковска културата ја определува како осмислен систем на вредности, норми и обичаи, артефакти , кои се манифестираат во неговиот секојдневен живот . Тој сложен механизам на човечки творби се создава и функционира низ мрежата на сложената структура на меѓучовечките односи. Притоа

човекот, пред сè, како општествено суштество го обезбедува својот опстанок и ја докажува посебноста на своето постоење како вид.

Социолошкиот поим на културата, според Марија Ташева, означува систем на вредности и значења, кои се споделувани од групата или општеството, вклучувајќи ги отелотворувањата на овие вредности и значења во материјалните објекти.

Културата, имајќи го предвид сето досега кажано, можеме да ја определиме како *систем на вредности, постапки и стандарди на однесување и дејствување, поим кој го репрезентира општеството или групата во неговиот карактеристичен образец на постоење, односно на индивидуална интеграција и материјализација на вредностите и значењата во општеството или групата.*

1.2. Елементи на културата

Во рамките на анализата за структурата на културата, на ниво на глобално општество, како основно прашање се појавува и прашањето за дефинирање и поделба на елементите на културата. Таа задача не може да се направи без одредено арбитражирање во поделбата, ако се има предвид многузначноста и многустраноста на бројните видови културни творештва. Но, во секој случај, се чини дека појдовна основа треба да бидат главните карактеристики на тие творби, начинот на поврзување со другите културни творештва и утврдување на основните улоги што тие творештва треба да ги имаат. Во таа смисла, мораме да зборуваме за комуникациските, сознајните, осмислените и регулативните задачи на културата, но и за соодветните видови на творештво. Без да се влегува во подробности што би значеле опишување на секое од тие видови и подвидови творештва, можат да се разликуваат:

1. *Јазикот*, како основен облик на комуникациските културни творештва, кој содржи низа поврзани звукови кои сами за себе ништо не значат, но со стандарди зација им се придава, од страна на општеството, општоприфатливо значење, кое во рамките на сложениот систем овозможува симболичка комуника-

ција. Покрај комуникациските обележја, јазикот има и значајни когнитивни, па и нормативни, општествени карактеристики;

2. *Сознајни (когнитивни, гносеолошки) творештва*, кои нудат,

помалку или повеќе, објективна слика за светот, односно со нив човекот го објаснува светот. Тука како подвидови се појавуваат: здраворазумното сознание, религијата, филозофијата, идеологијата, стереотипите и предрасудите, како и науката. Фактот дека напоредно постојат многубројни сознајни творби, зборува за тоа дека ниедна не е сознајно совршена, но и дека сознајните компоненти се надополнуваат со останатите;

3. *Вредностите* сочинуваат хиерархиски систем на духовни творби

кои го осмислуваат животот и го насочуваат човековото дејствување, одредувајќи што е пожелно, добро, правилно, мудро или корисно и одредувајќи ги објектите, како цели и идеали. Внатре во тие области кои ги сочинуваат доста скриени категории, како посебен вид на артикулиран тип на творби, се појавува уметноста како специфична категорија која ја карактеризира естетската вредност, односно она што е убаво;

4. *Нормите-правилата*, како елементи на културата, содржат наредби и забрани за човечкото однесување и во извесна смисла претставуваат операционализација на општествените вредности. Наредбите и забраните, како општествени норми и правила, опфаќаат и казни - санкции за нивното непочитување. Постојат повеќе видови на казни, односно санкции, и аналитички наједноставно можат да се разликуваат ако се земат предвид субјектите и карактерот на казните. На прво место се правните норми, нив ги донесува државата, се грижи за нивното спроведување во практиката, а казните ги одредуваат државните органи; обичајните норми, за кои казните ги одредува формално неорганизираното општество и општествените групи во него; моралните норми, кај кои казната се состои од срамот кон себеси за сопствените постапки, кои заедницата ги цени за нешто што не е позитивно и добро, па ги става на совест за стореното; како и некои нормативни елементи, кои се помалку значајни, како што се верските прописи, прописите за начинот на облекувањето и др.

5. *Експресивните симболи* стануваат предмет на внимание како

посебен облик на културни творби во поновото време. Експресивните творби ја истакнуваат приврзаноста и верноста на еден систем на симболи, како што се знамињата, звучните симболи-химни, грбови и др. (Флере, 1990, 219).

1.3. **Анализа на културата**

Анализата на феноменот култура ќе ја направиме врз основа на определување на двата поима кои се тесно поврзани со културата и се определени како две спротивставени категории, од една страна, културни универзалии и културни разлики, од друга страна.

1.3.1. **Културни универзалии и културни разлики**

За културата, како универзална категорија, може да се зборува тргнувајќи од фактот дека нема човечко општество кое би вредело да се анализира, а во кое не постојат значајни елементи на култура и во кое општествениот живот не е испреплетен со културни творби. Културата, е универзалност на човековото живеење во општеството.

Заедничките културни вредности кои ги среќаваме кај различните општествени заедници произлегуваат од основната егзистенцијална рамка што ја споделува човештвото, како и од природата на човекот и неговите способности за соочување со таа егзистенција. Така, во секоја култура можеме да сретнеме еден мошне широк дијапазон на сродни човекови активности и резултати од тие активности, како на пример: семејни односи, создавање средства за производство, социјален статус, сопственички права, табуа, митови, поделба на трудот, мерење на времето, казнени санкции, ритуали и сл. Меѓутоа, формите во кои тие се пројавуваат, како универзални културни елементи, ја носат особеноста на културата, односно на општествената средина од која произлегуваат (А.Петковска, 1998, 179).

Секое конкретно општество-држава, градело и гради специфичен начин на живеење и во тој контекст дефинира одредени вредности кои за одредена популација се единствени, карактеристични и неповторливи, бидејќи културата зборува и е детерминирана од општеството и околината во која се создава. Во таа смисла, и покрај постоењето на универзалните културни елементи кои се карактеристика на секое општество, без разлика на неговите конкретни карактеристики, овие културни елементи различно се манифестираат и практикуваат во различни општествени средини. Затоа зборуваме дека постои разлика помеѓу културите. Овие разлики може да се надминат и се надминуваат со поголема комуникација помеѓу различните култури и со поголемо почитување и толеранција на различните културни вредности, со што се спречуваат различните облици на нетрпеливост и културен национализам помеѓу припадниците на различни култури.

1.3.2. Етноцентризам и културен релативизам

Социолошката литература дава многу примери за тоа како луѓето на многу различен начин ги согледуваат, коментираат, па и прифаќаат различните култури. Етноцентризмот станува поприсутен во општественото живеење и комуницирање. Тој претставува неразмислувачко земање на вредностите на сопствената култура, како објективна реалност, и нивната автоматска употреба, преку која се суди за сето она што не е многу блиско. Обично при формувањето на етноцентричките ставови се земаат предвид повеќе елементи на она што се просудува, но секој од нив се оценува како помалку вреден, во однос на соодветните елементи во сопствената култура. Со тоа, другите култури се согледуваат како инфериорни.

Во социолошката теорија, според М.Ташева, општо е прифатена дефиницијата што за етноцентризмот ја дал Вилијам Грахам Самнер. Според него, „етноцентризмот е техничко име за оној поглед на нештата во кој сопствената група е центар на сè, а сите останати се подредени и рангирани според неа. Секоја група негува своја сопствена гордост и суета, се фали како супериорна,

воздигнува свои божества и гледа со презир на надворешните. Секоја група мисли дека нејзините обичаи се единствени, кои се исправни, и ако забележи дека другите групи имаат други обичаи, тие предизвикуваат презир... Етноцентризмот ги води луѓето кон зголемување и кон интензивирање на своите обичаи и нивните обичаи е посебно и што ги изделува од останатите". Од дефиницијата на Самнер може да се извлече заклучокот дека етноцентричките судови вклучуваат повеќе компоненти:

- Интелектуална, која преку процената го нагласува супер-иорниот карактер на елементите на сопствената култура и инфериорниот, на оние на другите култури.
- Емоционална, која вклучува два типа на емоции - позитивни и негативни. Симболите на сопствената етничка група се предмет на приврзаност, гордост и љубов, додека симболите на другите групи се предмет на презир и омраза.
- Идеолошка, кога ќе се јават овие емоции тогаш групата развива колективни симболички системи кои ги поттикнуваат овие емоции кај индивидуите што влегуваат во нивниот состав (М.Ташева, 1998, 71).

Речиси до половината на минатиот век било вообичаено прифатено и гледиштето дека за вистинска култура може да се зборува само во европски рамки. Ваквото мислење било поткрепено со фактот од информациите за неевропските култури што пристигнувале, главно, од мисионерите кои биле пристрасни - трговците и политичките управувачи кои не биле квалификувани за проучување на екзотичните култури. И општите услови на колонизацијата давале придонес за евроцентричното и арогантно набљудување на другите култури кои не се само примитивни, туку се негираат и како култури. Затоа, како реакција, се појавува сосема спротивно гледиште дека сите култури се еднакво вредни во мера во која даваат смисла на припадниците на општеството и ја обезбедуваат неговата интеграција. За културите, во тој поглед, не е потребно да се суди во вредносна смисла и да се оценуваат нејзините квалитети, затоа што секој пат кога тоа го правиме ние тргнуваме од вредностите и стандардите на нашата сопствена култура и на нашиот историски момент, што во класична смисла значи проценување. За културата, значи, не се донесуваат

вредносни судови , туку таа може да се разбере однатре, откривајќи ги своите значења кои ги осмислуваат жалоста, среќата, прославувањет о, раѓањет о и смртта , ги регулираат општествените односи, ги објаснуваат природата и општеството.

Значи, културниот релативизам е сфаќање според кое културите не би требало да се споредуваат со другите култури и сфаќање според кое секоја култура е вредна за себеси, со сите свои специфичности и карактеристики и дека секоја посебност и различност на другите култури треба да ја почитуваме и кон неа да се однесуваме со респект, колку и да е таа различна и неприфатлива , од аспект на сопствената култура.

1.3.3. Супкултура и контракултура

За социолошката дефиниција на културата , освен што е значајна претпоставката дека секое општество има единствена култура, односно единствен начин на живеење и однесување, значаен е и фактот што физичките носители на културата се одредени поединци и општествени групи. Ова е од значење затоа што е познато дека освен општиот поим за културата , односно освен универзалните културни елементи, ние можеме да разликуваме и некои други конкретни облици и манифестации на културата, кои се специфични за одредени општествени групи и која ја нарекуваме супкултура или поткултура . Така , на пример, покрај доминантната култура, воопшто, чиј носител е општеството во целина , ние можеме да разликуваме и одредени етни чки, професионални, класни и низа други културни специфичности, чиито носители се одредени делови од општеството или одредени општествени целини.

Поимот супкултура се однесува на културите создадени од одредени општествени групи , кои ги карактеризира заеднички начин на мислење , однесување, облекување и сопствен вредносен систем , како и други културни специфичности , во рамките на еден релативно компактен и хомоген културен систем.

Според А .Петковска, сите припадници на еден широк културен комплекс, во една општа смисла на зборот, споделуваат

одредени заеднички и културни црти. Меѓутоа, внатре, во тој систем, постојат општествени групи со свои посебни интереси, потреби, верувања, норми на однесување и сл. Супкултурата е таков културен феномен кој се разликува, но има и многу заедничко, со доминантната култура. Таа овозможува различните општествени групи да изградат еден вид свој сопствен културен идентитет. Разликите помеѓу супкултурите можат да предизвикаат вредносни конфликти во рамките на еден културен модел. Тие се врзани, како за формалните, така и за неформалните општествени групи: можеме да зборуваме за супкултурите кои произлегуваат од професионалните групи, такви кои се врзани за одредено место на живеење, за возраста, за класната припадност, за супкултурите на одделни етнички групи.

Супкултурата која е многу спротивна и различна од карактеристичниот културен модел, односно систем на одредена општествена заедница, се нарекува контракултура. Контракултурата е карактеристична за младата гене рација. Најкарактеристичен пример за контракултурно однесување е хипикултурата на младите луѓе во шеесеттите години на минатиот век.

1.3.3. Масовна - глобална култура

Масовната култура е модерна појава, овозможена, во поширока смисла, со индустрискиот начин на производство и менталитетот што се создава на таа подлога. Во потесна смисла, масовната култура ја одредува медиумскиот начин на комуникација, кој дава посебни карактеристики меѓу кои се истакнува забавноста, разонодата и манипулацијата.

Според сфаќањата на А. Косковска, масовната култура претставува „збир на културни содржини, пренесени со помош на средствата за масовна комуникација во современите општествени средини, индустријализирани и урбани зирани, кои се карактеризираат со одредени вредности на масите и општествената густина. Масовната култура има тенденција кон стандардизација, бидејќи се обидува да го задоволи вкусот на неиздиферинцираната публика.

Најопшто, за масовната култура можеме да го констатираме следното:

- ☐ вредностите се произведуваат за пазар и се намегети за масовна потрошувачка;
- ☐ тие влијаат врз едноличното однесување;
- ☐ се пренесуваат со помош на средствата за масовна комуникација;
- ☐ тие се во функција на слободното време (И.Ацевски, 1998, 94).

2. Мултикултурализам

2.1. Определби на поимот мултикултура

Современиот свет се карактеризира со неколку основни тенденции. Тој е мултикултурен и намалувањето на ефектите на осознавањето на различноста на интернационален и интеркултурен план има огромно значење. Светот се глобализира и народите се во зголемена економска, научна, културна и политичка меѓузависност. Глобалните мерења на културата започнуваат да доминираат над локалните. Во современото образование интернационалните тенденции добиваат предност во однос на тенденциите на сепаратизам и културно раздвојување. Училиштата стануваат мултикултурни. Според редица процени, до 2010 година повеќе од 70% од класовите во САД и во Европа ќе бидат составени од деца од различни етноси и раси, практично сите училишта ќе бидат мултикултурни и повеќејазични. Интеркултурното образование, според различни размислувања, нема алтернатива. Ова е предмет на дискусија и размислување во Република Македонија во последните 10 години, а во светот во последните 20 - 30 години.

До 60-тите години на 20 век доминираат основните постулати на Маркс, Вебер и Диркем, карактеристични за индустриските општества, кај кои социјалната диференцијација под формата на класи е движечка сила во општествата. Етносот и расата се разгледуваат како анахронизми. Тенденцијата кон глобалната културна хомогенизација, симболизирана со

метафората за „глобалното село“ е поврзана со асимилацијата како неизбежен процес. Етничките конфликти во некои мултиетнички општества и антиколонијалните движења доведоа до преоценување на ваквите размислувања.

Мултикултурализмот го определиле Фоуерс и Ричардсон (Fowers & Richardson) уште во 1996 година, како социјално - интелектуално движење кое сфаќајќи го разнотообразието како основна карактеристика и основен принцип бара сите културни групи да останат рамноправни, односно цел на ова морално движење е да се зголемат достоинството, правата и признавањето на различност на различните групи. Ова движење се однесува на моралните и политичките традиции на евроамериканската цивилизација. Ова е едно либерално-идеалистичко движење, кое ја шири идејата за индивидуалната уникатност на културните групи.

Според Ч. Ридли и Д. Мендоса има три категории на определување на терминот мултикултурализам:

- Широки определби - мултикултурализмот вклучува многу карактеристики поврзани со идентитетот: раса, религија, пол, јазик, физички белези, социо-економски статус, географска местоположба, националност, начин на живот и сл.

- Еднострани определби - сврзани со ограничени ситуации, при што факторите се различни расни или етнички групи. Се мисли дека дека широките определби развиваат ситуации во рамките на кои не може да се согледа вистинското меѓукултурно дејствување. Мултикултурализмот се сврзува само со бојата на кожата или со малцинските групи. Во контекст на овие определби многу се спори околу прашањето дали расните разлики водат до културни разлики. Многу често, исто така, погледот е свртен единствено кон групите што се предмет на дискриминација, односно кон т.н. „популации во ризик“ - малцинства и други групи социјално слаби и др.

- Национални или меѓународни определби - мултикултурните определби ги изведуваат од националните или меѓународните односи.

Политичкиот приод кон мултикултурализмот го карактеризираат три пристапи кон културното или етничкото

разнообразие во национални размери со многу внатрешни варијации.

Интеграцискиот пристап е најкарактеристичен за Франција, каде што се отфрла можноста за национални или лингвистички малцинства на нивната територија. Националноста во основа се темели на граѓанството. Сите Французи имаат исти граѓански, културни и лингвистички права како индивидуи, но како такви не се признаваат на етничките групи. Непризнавањето на групните права на етничките групи се со цел за градење на државно единство и општествена кохезија.

Етничкиот (крвен) пристап е својствен за Германија и за Јапонија. Граѓанството се темели на етничка основа (граѓанството се формира како етнички производ). Жителите кои не се Германци, на пример, макар и родени и живеат таму, не добиваат лесно државјанство, додека на Германците тоа веднаш им се дава ако се од внатре. Терминот мултикултурен и мултикултурализам се употребува во идеолошко-нормативна смисла.

Мултикултуралистички пристап како систематичен и сестран одговор на културниот и етничко разнообразие, со образовни, лингвистички, економски и социјални компоненти е определувачки механизам и пример како принцип на уредување Австралија и Канада. Терминот мултикултурен и мултикултурализам се употребува во програмско-политичка смисла. Поврзан е со определена политика кон етничкото разнообразие.

Мултикултурализмот ја отфрла концепцијата за асимилација-целосна социјална интеграција на народите во општеството, идентификација со доминантната култура и институции, исчезнување на етничката група како издвоен и издеференцирано лице и збир на карактеристични различности од другите целини. Ја отфрла идејата за културно равенство и културен сепаратизам (Educational policy and cultural differences Sofija, 2002, 13-14).

Модерните општества во голема мера се соочени со малцинските групи кои бараат признавање на сопствениот идентитет и приспособување на нивните разлики. Тоа најчесто се означува како предизвик на мултикултурализмот. Но, терминот „мултикултурален“ често покрива различни облици на културниот

плурализам, од кој секој за себе претставува сопствен предизвик. Малцинствата се инкорпорираат во политичките заедници на различни начини, од освојување и колонизација на претходно самоуправуваните општества до доброволна имиграција на поединците и семејствата. Овие разлики во начинот на инкорпорацијата влијаат на природата на малцинските групи и на типот на односи кои тие сакаат да ги воспостават со поширокото општество.

Културната разновидност, како прво, настанува со инкорпорирање на претходно самоуправуваните и територијално концентрираните култури во поголема држава. Овие инкорпорирани култури, кои ги нарекуваме национални малцинства или со некои слични термини, настојуваат да се одржат како специфични општества покрај мнозинската култура и бараат различни видови на автономија или самоуправа како би обезбедиле свој опстанок како специфични општества.

Во друг случај, културната разновидност настанува како резултат на индивидуалната или семејната имиграција. Таквите имигранти често образуваат лабави асоцијации кои ги нарекуваме етнички групи. Тие по правило сакаат да се интегрираат во поширокото општество и да бидат прифатени како нивни полноправни членови. Иако тие бараат поголемо признавање на сопствените етнички идентитети, нивната цел не е да станат сепаратни и самоуправни националности внатре во поширокото општество, туку да ги модифицираат институциите и законите на матичното општество како би ги приоблегнале на културните разлики.

Најголем број земји во светот се културно хетерогени. По најновите процени во 184 независни држави во светот постојат околу 600 јазични и 500 етнички групи. За само неколку земји во светот може да се каже дека нивните граѓани делат ист јазик и дека припаѓаат на иста етнонационална група.

Оваа разновидност наметнува серија важни прашања кои можат да бидат предмет на спор. Малцинствата и мнозинството во голема мера се конфронтираат во врска со прашањата, како што се јазичните права, регионалните автономии, политичкото претставување, наставните програми, националните симболи,

изборот на химната или пак државните празници . Изнаоѓање морално одбранбени и политички животворни одговори на овие прашања претставува најголем предизвик со кој денес се среќаваат демократиите. Настојувањет о да се создадат либерално-демократски институции во Источна Европа и во Третиот свет е подривано со националистички конфликти . Во Западна Европа бројните спорови во врска со правата на имигрантите и другите културни малцинства доведуваат во прашање многу претпоставки на кои со децении почивал политичкиот живот . По крајот на студената војна етнокултурните конфликти стануваат најголем извор на политичко насилство во светот кои не покажуваат тенденција на намалувања.

Западната политичка традиција зачудувачки низ времето молчала за овие проблеми. Најголемот број организирани политички заедници низ историјата биле мултиетнички што претставува сведоштво за сеприсутното освојување и трговија во широки размери , кога е збор за човечките активности. За да го оствари идеалот на хомогена државна заедница , власта низ историјата била творец на различна политика спрема културните малцинства. Некои малцинства се дури физички уништени, или со масовни прогони или со геноцид . Други малцинства се принудно асимилирани, присилувајќи ги да ги усвојат јазикот , религијата и обичаите на мнозинството. Трети, пак, се третирани како странци и биле изложени на физичка сегрегација и економска дискриминација, при што им биле укинати и политичките права. Во текот на историјата се правени различни настојувања со цел да се заштитат културните малцинства и да се регулираат потенцијалните конфликти помеѓу малцинствата и мнозинството. Во раниот период на минатиот век со бил атерални договори е регулиран третманот на припадниците на сопствената нација во другите земји . Овој договорен систем бил проширен добивајќи мултилатерална основа, за време на Лигата на народите. По Втората светска војна станал о јасно дека постои потреба за поинаков приод на малцинските права . Голем број либерали се надевале дека новиот нагласок на „човековите права ” ќе ги разрешат малцинските конфликти. Место малцинските групи да се штитат директно, со специјални права кои им се даваат,

културните малцинства се заштитени посредно, со гарантирање на базичните граѓански и политички права на сите поединци, без разлика на нивната групна припадност. Основните човекови права, како што се слободата на говорот и здружувањето, и покрај тоа што им биле припишувани на поединци, биле остварувани во заедница со останатите, со што се мислело дека тие ќе го обезбедуваат и заштитуваат и групниот живот. Таму каде што овие права се цврсто заштитени и се тврдело дека нема потреба какви бил о други права да бидат пропишани за членовите на специфичните етнички или национални малцинства. Општа тенденција на повоеното движење за промоцијата на човековите права била проблемот со националните малцинства да се подведе под широк проблем на обезбедување на базичните индивидуални права на сите човечки суштества, без да се има предвид нивното припаѓање кон одредена етничка група. Главната претпоставка се однесувала на тоа дека н а членовите на националните малцинства не им се потребни права од специјален карактер или пак дека тие не треба да добијат посебни овластувања за нив или пак дека тие на нив не можат да им се гарантираат. Доктрината за човековите права е набљудувана како супститут за поим на малцински права, при што многу силно се инсистирало на фактот дека малцинствата чиишто членови уживаат еднакви индивидуални права не можат легитимно да бараат гаранции за одржување на своите етнички и групни права. Водени од оваа филозофија, ОН ги избришале сите референци на правата на етничките и националните малцинства во својата Универзална декларација за човекови права. За праведно разрешување на овие прашања, како неопходност и потреба се јавува дополнувањето на традиционалната доктрина за човековите права со теоријата на малцинските права. Потребата за една ваква теорија станала болно јасна во Источна Европа и во бившиот Советски Сојуз. Судирите околу локалната автономија, одредувањето на границите и другите етнички проблеми овозможиле голем дел од регионот да влезе во насилни конфликти. Постојат многу мали изгледи дека во овие региони ќе се воспостави стабилен мир или пак дека ќе се почитуваат основните човекови права, сè додека не се разрешат проблемите

поврзани за малцинските права. Денес сè повеќе се прифаќа мислењето дека легитимно е да се бара да се дополни теоријата за традиционалните човекови права со доктрината за малцинските права. Сеопфатната традиционална теорија на правдата во мултикултурните држави треба да вклучи како универзални права, кои припаѓаат на поединците без оглед на нивната групна припадност, така и одредени нивни групно диференцирани права или специјален статус на малцинската култура.

Крајот на 20 век се опишува како време на миграција. Огромни маси на луѓе ги минуваат границите, со што прават скоро секоја земја да стане полиетничка по својата структура. Тој период сè повеќе се нарекува период на национализам, бидејќи сè повеќе и повеќе национални групи се мобилизирале и го потврдувале својот идентитет. Како последица на тоа воспоставените правила на политичкиот живот во многу земји биле доведени во прашање со новата политика на разлики. Крајот на студената војна, барањата на етничките и националните групи стануваат центар на вниманието на политичкиот живот во многу земји, како на внатрешен така и меѓународен план. Меѓутоа, во многу делови на светот, групите водени со мотивите на омраза и нетолеранција, а не на правда, немаат интерес да се однесуваат кон другите со добра воља. Под тие околности, потенцијалот на етничките и националните групи да ги злоупотребат своите права и овластувања е многу голем. Југославија и Руанда се само едни од последните опомени во врска со фактот за тоа какви сè неправди можат да се направат во име на етничките и националните разлики, од расна сегрегација и религиозни прогони до етнички чистења и геноцид. Поради ваквите и други можни злоупотреби, потребно е конкретно решавање на малцинските права. Меѓутоа, многу е важно да се нагласат границите на тие права. Тие посебно мораат да уважуваат две ограничувања: малцинските права не смеат да дозволат на ниту една група да доминира над останатите групи, ниту пак смеат да дозволат некоја група да врши репресија над сопствените членови. Со други зборови, треба да се настојува да се обезбеди еднаквост помеѓу групите и слобода и еднаквост внатре во групите.

2.2. Мултикултуралноста во Република Македонија

Во тој контекст мора да истакнеме дека и Република Македонија е мултикултурна држава која исто така живее со овие проблеми. Во понатамошниот текст од овој труд посебно ќе се задржиме на јазичните права на етничките заедници Република Македонија, односно на сè повеќе карактеристичниот билингвизам или поконкретно на употребата на македонскиот јазик и јазикот на најмногубојната малцинска етничка заедница, албанската.

Што значи билингвалност? Кај нас во Македонија доста нејасно и неточно се објаснува поимот билингвалност, со што се наметнува мислење дека билингвалноста во Македонија и нејзиното воведување во пракса би значел дека сите во Република Македонија треба да го зборуваат македонскиот јазик како службен јазик во државата, но дека мнозинската македонска заедница не треба да ги познава јазиците на другите малцински заедници кои живеат во државата, односно албанскиот јазик, јазикот на најмногубројната малцинска заедница. Во суштина, билингвалноста во Република Македонија во иднина ќе се однесува на употребата на македонскиот јазик како службен јазик и употребата на албанскиот јазик на албанската заедница, која е најмногубројна малцинска заедница и која во одредени региони е во мнозинска позиција во однос на македонската заедница која е мнозинска на глобално ниво. Според последниот попис, во вкупното население на Република Македонија албанската заедница е застапена во процент малку поголем од 25, што според Рамковниот договор а и според Уставот од 2001 година, кој е усогласен со Рамковната спогодба, значи дека и на државно ниво, а и во оние заедници на локалната самоуправа во кои припадниците на етничката заедница се во процент од 20 и повеќе, службен јазик во меѓусебната комуникација освен македонскиот јазик ќе биде и јазикот на другата заедница или поконкретно на албанската.

Билингвалност значи двете етнички заедници во етнички хетерогениот регион без разлика која е мнозинска, а која малцинска, ако ги задоволуваат критериумите дадени во Рамковниот договор и усогласениот со него Устав на Република

Македонија за употребата на јазикот, да ги говорат и двата јазика. Аналогно на тоа, билингвалноста во образованието значи сите деца наставата да ја следат на двата јазика: обично во пракса тоа се прави така што секоја етничка заедница основните предмети ги следи на својот јазик, а другите предмети се следат или на едниот или на другиот јазик. Доколку јазикот на мнозинската група е позастапен се организираат посебни часови за изучување на вториот јазик.

Во нашата образовната практика не постои билингвалност, туку диглосија, што значи дека едната група ги познава и двата јазика а другата само својот, што во конкретниот случај кај нас ова се однесува на односот помеѓу македонската мнозинска заедница и останатите етнички заедници или поконкретно помеѓу македонската и албанската заедница. Кај нас во Република Македонија припадниците на сите етнички заедници, според различни истражувања, го познаваат и својот мајчин јазик и македонскиот јазик, вклучувајќи ги тука и припадниците на албанската заедница, додека припадниците на македонската заедница, со мал исклучок, го познаваат само сопствениот јазик што во принцип значи дека една заедница ги познава двата јазика, а другата само својот. Така што комуникацијата се остварува само на еден јазик, наместо на два доколку и двете нив ги познаваат, што во права смисла би претставувало билингвалност.

Состојбата на диглосија, во ситуација на воведување на политика на билингвалност, значи исклучување од административните служби на сите што не ги говорат добро вториот јазик. Нагло то воведување на билингвалноста во системот на Република Македонија без приспособување на образовниот систем во оваа насока, а знаејќи дека припадниците на македонската а и на останатите заедници не го познаваат албанскиот јазик, ќе доведе до многу несакани последици на пазарот на трудот, а и до многу отпуштања од работа на голем број административни службеници, особено во општините во кои Албанците се во мнозинство, половина или една четвртина, поради непознавањето на албанскиот јазик. На ова се надоврзува барањето за пропорционалната застапеност на припадниците на заедниците во сите институции на системот, што претставува уште

еден аргумент и основа за отпуштање на припадниците на мнозинската заедница.

Воведувањето на билингвалноста во државата треба да биде многу внимателно, со многу сенс, со претходна подготовка на образовниот систем на Република Македонија, да одговори на потребите на целиот население да стане билингвално. Секако нагло имплементирање на Рамковниот договор што се однесува до употребата на јазиците и воведувањето на билингвалноста ќе доведе до несакани последици и меѓуетнички тензии кои не ни се потребни во овој момент ако сакаме да изградиме граѓанска држава од европски тип и да си го најдеме своето место во европското семејство.

2.3. Етничка структура на Република Македонија

Македонија е земја која и во минатото и денес ја карактеризира многу сложена и комплексна етничка композиција. Според Пописот од 20 јуни 1994 година, во Република Македонија живеат вкупно 1.936.877 жители, од кои 1.288.330 Македонци или 66,5%, 442.914 или 22,9% Албанци, 77.252 или 4% Турци, 43.732 или 2,3% Роми, 39.260 или 2% Срби, 15.315 или 0,8% Муслимани, 8.467 или 0,4% Власи и 22.607 или 1,2% од останатите националности. Сите овие бројки треба да покажат еден многу внимателен и чувствителен однос од сите етнички заедници во Република Македонија во меѓуетничките односи и меѓуетничката комуникација за да се избегнат сите можни конфликтни ситуации на меѓуетнички план во сите сегменти на општественото живеење (политиката, образованието, културата). Во овој дел поаналитички односно поцелосно ќе се задржиме на промените во етничката структура на Република Македонија, следејќи еден подолг временски период и тоа започнувајќи од почетокот на овој век па сè до Првата светска војна.

Постари статистички податоци и пописи за етничката структура во Република Македонија со поцелосни податоци за населението во рамките на Османлиската Империја не постоеле со оглед на неприцизноста на документацијата и тенденциозноста на пресметките на другите. Сепак би истакнал некои статистики

кои ако ништ о друг о приближн о ја отсликуваат структурата на населението од тој временски период. Според една француска статистика, пак, која ја споменува Данчо Зогравски, Република Македонија без нејзините северни краишта на почетокот на 19 век имала 968.000 жители, од кои три четвртини (724.500) биле христијани и една четвртина (204.000) муслимани.

Поаѓајќи од две други француски статистики, Крсте Битоски се обидел да направи сумарен приказ на населението од почетокот на векот. Така вкупниот број на население на територијата на Македонија на почетокот на векот, како и нејзиниот етнички состав, според Битоски е следниот:

<i>Етничка структура на населението во РМ</i>	<i>Вкупно</i>
Турци	542.000
Албанци	152.000
Роми	7.000 (47.000)
Македонци	997.000
Власи	75.000
Грци	272.000
Евреи	56.000
Вкупно	2.101.000

Слика 1. Етничка структура на населението во РМ

За најсистематски зафат за пресметување на населението на Македонија од почетокот на овој век се сметаат статистиките на К'нчов. На овие статистички податоци ќе се задржиме посебно, затоа што иако нецелосно, нудат најверодостојни податоци. Имено, во својата статистика на Македонија, К'нчов во процената на структурата на нејзиното население користел повеќе извори на податоци, од кои за ниту еден не може да се каже дека бил прецизен. Тој ги имал предвид податоците што ги имале собрано други истражувачи, како и османлиските административни книги. Меѓутоа, податок на кој најмногу се потпира бил бројот на куќите во населените места, па според бројот на куќите во населените места преку множење со коефициент, односно со коефициентите на просечното семејство, го добивал бројот на населението. На почетокот од векот, во време кога Македонија сè

уште била во составот на Османлиската Империја, К'нчов ја класифицирал етничката структура на своја скала, вклучувајќи пет членови: Бугари (односно македонско население именувано како бугарско), Турци, Грци и Арнаути, населени во јужните и западните покраини на земјата, Власи, Роми и Евреи, расеани низ земјата и мали остатоци од Черкези, Срби и други народи во поморските градови. Покрај етничката основа, како критериум за разграничувањето на населението во посебни категории ја земал и вероисповедта. Од следната табела ќе можеме да ги согледаме неговите проценки на населението на Македонија, според народноста и вероисповедта претставени нумерички и структурно.

Народност	Христијани	Мухамедани	Јуданци	Вкупно
Бугари	1.032.533 87,40%	148.303 12,60%		1.181.336
Турци	4.240 0,85%	494.964 99,15%		499.204
Грци	214.329 93,72%	14.373 6,28%		228.702
Арнаути	9.510 7,39%	119.201 92,61%		128.711
Власи	77.267 95,67%	3.500 4,33%		80.767
Евреи			67.840 100%	67.840
Роми	19.500 35,74%	35.507 64,26%		54.557
Руси	4.000 100%			4.000
Черкези		2.837 100%		2.837
Срби	400 57,14%	300 42,86%		700
Арменци	300 100%			300
Негри		200 100%		200
Грузини	60 100%			60

Зап.европ	8.810 97,78%		200 2,22%	9.010
Вкупно	1.370.949 60,71%	819.235 36,28%	68.040 3,01%	2.258.224

Слика 2. Население на Македонија според вероисповедта и народност (1900 год.)

Со оглед на тоа што К'нчов ја водел својата статистика на ниво на населени места, можно е да се направи споредба меѓу застапеноста на групите во вкупната структура на населението во целина - во рамките на неподелена Македонија и во Вардарска Македонија, на која ќе се однесуваат поновите статистички податоци.

Население	Македонија	Вардарска Македонија
Бугари	52,31	63,31
Турци	22,11	19,37
Грци	10,13	0,04
Арнаути	5,70	9,99
Власи	3,58	3,87
Евреи	3,00	0,75
Роми	2,42	2,08
Останати	0,75	0,59
Вкупно	100	100

Слика 3. Структура на населението по народност во рамките на Македонија и Вардарска Македонија изрзена во проценти

Од конкретните податоци што се однесуваат на Вардарска Македонија можеме да забележиме дека трите групи што на почетокот од векот биле присутни во сите нејзини кази биле: македонската, турската и ромската. К'нчов не регистрирал турско население само во Кичевската и Малешевската каза. Албанското население имало голема застапеност во Дебарската и Тетовската каза, но имал о забележителна бројност (13-15%) уште во три - Кичевската, Кумановската и Охридската. Во третата група од три кази Битолска, Прилепска и Велешка претставувало помалку од 9% население. Власите биле присутни во една третина од казите,

но најмногубројни биле во Гевгелиската каде што претставувале 26% од нејзиното население и во Битолската 5%. Евреи пак живееле во четири града - Битола, Струмица, Штип и во Скопје, но најмногубројни биле во Битола. Појасна претстава за етничката композиција (структура) на казите од Вардарска Македонија е содржана во табелата што следи на процентуалната застапеност на секоја група во нивното вкупно население.

Казии	Македонци	Турци	Албанци	Власи	Евреи	Роми	Непоз
Малешевска	97					1	2
Тиквешка	92	5				1	2
Кривопаланечка	88	9				2	1
Кратовска	82	16		1		1	
Прилепска	80	11	7	1		2	
Кичевска	79		15				6
Реканска	73	27					
Охридска	73	10	12	3		1	1
Кумановска	71	13	14			2	
Велешка	66	27	2			1	4
Демирхисарска	61	28	4			3	4
Битолска	60	10	9	15	4	2	
Кочанска	58	32		6		4	
Струмичка	57	36			2	4	1
Скопска	55	25	13		1	3	3
Дебарска	48	6	46			1	1
Штипска	45	53				1	1
Радовишка	45	55			2	1	1
Гевгелиска	42	30		26		1	1
Тетовска	40	20	35			2	3
Дојранска	37	59				3	1

Слика 4. Етничката структура на казите од Вардарска Македонија изразена во проценти

Конкретната анализа на податоците во табелата дава на знаење дека на почетокот од векот постоела голема измешаност на етничките групи во територијален поглед, освен албанската која

била ограничена на подрачјата од западна и северна Македонија. Меѓутоа, поцелосната анализа која ја овозможува статистиката на К'нчов открива дека веќе бил постигнат висок степен на хомогенизација на ниво на територијални единици. Најголемиот дел од претставниците на секоја група живееле во етнички хомогени населби. Градовите биле места во кои можеле да се сретнат претставници на речиси сите групи, но затоа селата биле населувани со население од една група. Одделни села биле со мешан етнички состав, но религиски хомогени. Според статистиката на К'нчов, можат да се сретнат и други проценки за етничката структура во Македонија, но позначајна меѓу нив е проценката на населението во Македонија која ја направиле членовите на Македонската колонија во Петроград во 1913 година и ја објавиле во своето списание „Македонски глас“. Според неа, во таа година на делба на Македонија нејзиното население изнесувало 3.500.000 жители, додека застапеноста на посебните групи била: Македонски Словени 65%, Турци 13%, Грци 9%, Албанци 7%, Куцовласи (Цинцари) 3%, Евреи 1% и Роми 1%. Структурата, пак, според верската припадност била: православни 67%, мухамедани 30%, Евреи 1%, а остатокот го сочинувале припадници на други христијански вери - католици, православни, унијати. Посистематски податоци за населението на Македонија наоѓаме во Пописот што го спровел Кралството Југославија во 1921 година. Ова е, всушност, попис спроведен според методологијата која се применува денес, во кој попишувањето не се извршува на ниво на домаќинство, туку на ниво на поединци, изведен на територијата на Кралството Југославија, во чиј што состав влегувала и Вардарска Македонија. При анализата на овој попис проблемите што се јавуваат се резултат на фактот дека Македонија во тоа време имала колонијален статус во Кралството Југославија, од една страна, а и начинот на дефинирање на критериумите по кои се собирале податоците, од друга страна. Колонијалниот статус на Македонија бил пречка за јасно определување на статусот на населението како статус на посебна национална група. Заради тоа е исклучено правото на употреба на сопствен јазик. Ваквата анализа упатува на сознанието дека според овој попис не постои можност за разграничување на

македонскиот етникум од српскиот. Впрочем, постојат два основни критериума околу ко и може да се врши какв о било разграничување на населението и тоа: јазикот и религиската припадност. Од друга страна, српската група, делумно преку акциите на колонизација, делумно преку потребите на системот на образование, администрација и контрола, во сè поголем број се населувала во Македонија.

Меѓутоа, преку одредницата - јазик и покрај тоа што не може да се одреди бројот на македонското население, сепак е можно да се разграничат другите групи кои влегуваат во составот на македонското општество - Албанците, Турците и Власите, и нивните јазици што се зборувале во Кралството Југославија. Ако се тргне од критериумот јазик и тој се употреби како критериум за етничката идентификација ќе се добие следната распределеност на населението: од вкупно 808.724 жители, во седумте окрузи 554.370 биле Срби, односно население кое зборувало српски (односно Срби и Македонци), 110.674 Албанци, 118.758 Турци, 9.116 Власи, а додека бројот на сите други групи изнесувал 15.806. Табелата на слика 5 ги содржи податоците за вкупното население во Македонија по окрузи изразено во проценти.

Окрузи	Српски	Албански	Турски	Влашки	останати
Битола	74,44	10,63	9,96	2,45	2,25
Брегалница	69,73	0,07	27,80	1,15	1,25
Куманово	83,76	9,07	5,48	0,27	1,42
Охрид	70,02	16,54	10,85	2,31	0,18
Скопје	59,12	15,96	19,49	0,48	4,95
Тетово	45,82	41,30	12,41	0,06	0,39
Тиквеш	79,20	0,04	18,76	0,95	1,05
Вкупно	65,5	13,69	14,68	1,13	1,95

Слика 5. Структура на населението во окрузите на Македонија според јазикот во 1921 год.

Според другиот критериум вероисповедта од вкупното население на Вардарска Македонија, при Пописот од 1921 година, како православни се изјасниле 528.656 (65,37%), римокатолици 2.216

(0,27%), гркокатолици 765 (0,095%), евангелисти 1.108 (0,14%), муслимани 270.930 (33,50%) и јудаисти 5.407 (0,62%).

2.3.1. Формирање и промени во етничката структура на Р. Македонија

Република Македонија, по Втората светска војна како СРМ, (Вардарска Македонија) влегла во составот на СФР Југославија. Во СРМ како рамноправна единица биле спроведувани два вонредни пописи, во 1948 година и во 1953 година и четири редовни во 1961, 1971, 1981 и 1991 година и два во самостојна Република Македонија, во 1994 година кој претставува повторување на Пописот од 1991 година и во 2002 година.

Се смета дека Пописот од 1991 година реално не ја одразува етничката структура во Македонија, затоа што бил бојкотиран од страна на албанскиот етникум. Пописот бил повторен во 1994 година како вонреден попис кој е прв во самостојна и независна Р. Македонија, со кој бил опфатено целокупното население, како македонско, така и од сите етнички колективитети. Последниот Попис во Република Македонија е реализиран во 2002 година.

	1948	1953	1961	1971	1981	1994	2002
Македонци	789648	860699	1.000854	1.142375	127323	1.295964	1.297981
Муслиман. Бошњаци	1.560	1.591	3.002	1.248	39.513	15.315	17.018
Албанци	197. 389	162524	183.108	279.817	377208	441104	509.083
Турци	95.940	203938	131.481	108.552	86.591	78.019	77.959
Срби	29.721	35.112	42.728	46.465	44.468	40.228	35.939
Роми	19.500	24.464	20.606	24.505	43.125	43.707	53.879
Власи	9.511	8.668	8.046	7.190	6.384	8.601	9.695

Други	9.717	11.520	16.178	37.156	32.524	36.427	20.993
Вкупно	1152986	1304514	1.406003	1.647308	1909136	1.936887	2.022578

Слика 6. Структура на населението по народност според пописите од 1948 до 2002 год. за Р. Македонија

	1948	1953	1961	1971	1981	1994	2002
Македонци	68,5	66,0	71,2	69,3	67,0	66,6	64,17
Муслиманите-- Бошњаци	0,1	0,1	0,2	0,1	2,1	0,8	0,84
Албанци	17,1	12,4	13,0	17,0	19,8	22,7	25,17
Турци	8,3	15,6	9,4	6,6	4,5	4,0	3,85
Срби	2,6	2,7	3,1	2,8	2,3	2,1	1,78
Роми	1,7	1,6	1,5	1,5	2,3	2,2	2,66
Власи	0,8	0,7	0,6	0,4	0,3	6,4	0,48
Други	0,9	0,9	1,0	2,3	1,7	2	1,05
Вкупно	100	100	100	100	100	100	100

Слика 7. Структура на населението по народност според пописите од 1948 до 2002 година изразено во проценти за Република Македонија

Следејќи ги и анализирајќи ги промените во бројот кај сите етнички етнитети во Р. Македонија, според податоците од сите редовни пописи на населението, можеме да констатираме дека доминантна група во Македонија е македонското население, кое гледано од аспект на неговиот раст или во сите скоро 50 години го задржува скоро истиот процент во однос на вкупното население во Македонија, кое најповеќе е изразено во 1961 година 71,2% до 66% во 1994 година, што покажува мал намалување на македонското население во однос на останатите етнички групи. Причините за овој мал процент на намалување на македонското население во сите овие години можат да бидат најразлични, но најповеќе се истакнува како една од можните причини намалувањето на наталитетот кај македонската популација во однос на останатите етнички групи исклучиво споредено со албанскиот етникум како и миграцијата на одреден процент на

македонското население во западноевропските и прекуокеанските земји во потрага за подобар социјален статус. Турското население покажува најголеми промени во бројот во однос на останатите етнички групи во Македонија во смисла на неговото константно намалување. Според пописните податоци одредена диспропорција се јавува само во периодот меѓу првиот и вториот попис кога бележиме удвојување на турското население, кое во 1948 година во однос на останатото население во Македонија изнесувало 8,3%, а во 1953 година 15,6%. Во наредните десет години бележиме пад на бројот на населението на турската популација во Македонија на 9,4% што е скоро половина помалку во однос на Пописот од 1961 година, овој тренд продолжува и понатаму што покажува и податокот од Пописот од 1994 година според кој во Македонија од вкупното население само 4% отпаѓаат на турската популација или 78.019 илјади, кој тренд продолжува и понатаму, така што според Пописот од 2002 година во вкупното население на Република Македонија има 3,85% турско население. Албанското население бележи континуиран раст во Македонија, освен падот што го бележи според Пописот од 1953 година во однос на Пописот од 1948 година, од 4%. Во наредните десет години само за 0,6% е зголемено и покрај огромниот наталитет. Во наредните години бележи континуиран раст кој можеме да го констатираме од следните показатели: од 12,4% на Албанци во 1961 година, во 1994 година во вкупното население на Македонија албанската група партиципира со 22,7% што е скоро два пати повеќе во однос на 1961 година, порастот продолжува и понатаму што покажуваат податоците од последниот Попис од 2002 година, според кој албанската популација во вкупното население на Република Македонија партиципира со 25,17%. Ова, пред сè, е резултат на високиот наталитет на албанската популација, како и на механичкиот прилив на Албанци од Косово и соседна Албанија. Ромското население во пописните податоци тргнувајќи од 1948 година покажува континуирано намалување во вкупното население на Македонија сè до 1971 година, кое е сосема несоодветно со неговиот висок процент на наталитет. Наредниот попис пак покажува негово двојно зголемување, за да Пописот од 1994 година повторнo го констатира неговото намалување.

Големиот расчекор кај муслиманите меѓу бројот од 1971 година и оној потоа е условен од клаузулите на нашата статистика, затоа што таа заклучно со Пописот од 1971 година под муслимани ги запишува само оние што се родени надвор од Македонија. Причините за овие диспропорции можеме да ги групираме во три групи. Првата група на причини лежи во договорот меѓу ФНРЈ и Република Турција за обесштетување на турските добра, права и интереси национализирани во Југославија, кои во паушални износи бил договорен уште во 1950 година и допрецизиран во 1954 година. Тој оставал можност за враќање во Турција на сите лица од турската националност, а таа можност всушност ја искористуваат сите групи со муслиманска вероисповед. Муслиманите што припаѓале на други групи освен на турската ја менувале својата национална припадност во турска, добивајќи се така со право за емиграција. Втората група причини, која ги условува диспропорциите во податоците од последните пописи, се големите миграции во европските земји. Тие се нагласено големи кај ромската група (нејзиниот број од 55.575 во 1991 година се намалил на 43.732 во 1994 година), но во 2002 година повторно се зголемува на 53.879, поради нивното повторно враќање во земјата, а и поради нивниот голем наталитет. Третата група причини се асимилациските процеси, односно пристапувањето на припадниците на помалубројните муслимански групи кон помногубројната албанска. Овој процес е карактеристичен за муслиманите, чијшто број како што покажуваат пописните податоци речиси се преполовил од 39.513 на 15.315 во последните четиринаесет години. Следењето на анализите на податоците за конфесионалната структура во Македонија, почнувајќи од првиот попис од овој век, Пописот на К'нчов според кој 60,71% од населението било со православна вероисповед, а 36,28% со муслиманска вероисповед, па преку Пописот од 1921 година според кој 65,37% биле православни, а 33,50% муслимани, па до Пописот од 1994 година според кој 66,30% се православни, а 30% се муслимани ни покажуваат дека односите во однос на конфесионалната припадност не се битно променети во Македонија во текот на овој век.

2.4. Мултикултурализмот во образовниот систем на Р. Македонија

Тргувајќи од фактот дека во Република Македонија живеат поголем број етнички заедници, кои ги карактеризира различен културен модел, различна вероисповед, јазик, го наметнува прашањето за карактеристиките на македонското општество во тој поглед, односно за карактеристиките на мултикултурализмот и неговите специфичности. Во овој дел ќе даде ме акцент на мултикултуралноста во образовниот систем на Република Македонија. Во нашата образовна пракса се наметнува прашањето, имајќи ги предвид карактеристиките на македонското општество, какво образование е потребно, односно како да се реконструираат образовните институции, така што сите учесници во образовниот процес без оглед на тоа дали припаѓаат на мнозинскиот народ или на етничките заедници, би можеле да стекнат знаења, вештини и ставови, што се потребни за ефикасно функционирање во културно и етнички разнородна средина. Ваквото образование не е наменето само за одредени етнички заедници без разлика на нивната бројност, туку тоа треба да им овозможи на сите учесници, независно од нивната национална припадност, да бидат добро информирани за својата земја, да водат грижа за неа и да станат активни граѓани во своите етнички мешани средини.

Во тој контекст поставувањето дека мултикултурното образование треба да го вклучи како етнокултурното и историското наследство на мнозинскиот народ, така и етнокултурните и историски наследства на останатите етнички заедници. И сепак тоа да биде наменето за сите учесници, без оглед на нивната национална припадност, и кои учат во етнички чисти или мешани училишта, на етнички чиста или мешана територија. Инсистирањето само на културата на мнозинскиот да се презентира како единствена култура во образовниот процес, може да води само кон дезинтеграција, а не кон градење доверба помеѓу различните етнички заедници во македонското општество. Реформулацијата на она што значи да се биде обединет мора да биде процес што вклучува учесници кои произлегуваат од сите

етнички заедници , кои мора да ги надминат своите културни и етнички граници со цел да придонесат за доброто на сите граѓани во земјата.

Имајќи го предвид образовниот систем во Република Македонија, опстанокот на негативните чувства и стереотипите најчесто се резултат на намалената комуникација која лесно може да се злоупотреби за негување , па дури и влошување на предрасудите и негативните ставови кон припадниците на другите етнички заедници . И покрај тоа што на малената комуникација може да биде резултат на изолација, таа многу често е последица, но и причина за меѓусебно непознавање . Искуството покажува дека многу полесно се комуницира со некој кој се познава отколку со некој што не се познава . Меѓусебното запознавање е еден од клучните фактори како за ублажување на негативните чувства кон припадниците на другите етнички заедници, туку и за отфрлање на етничките стереотипи , кое запознавање најефикасно може да се оствари низ образовниот систем на Република Македонија.

Мултикултурното образование нуди надминување токму на непознавањето како предуслов за негување и опстојување на етничките конфликти . Запознавањето со етнокултурното и историското наследство на етничките заедници во текот на образовниот процес може да придонесе за задоволување на потребата за идентитет на припадниците на етничките заедници, без да постои опасност од загрозување на идентитетот на мнозинската етничка заедница. Ваквата цел се постигнува само со тоа што на културата на останатите етнички заедници им се придава соодветно значење , заради што на припадниците на етничките заедници им се нуди бараната почит кон себеси и својата етничка заедница.

И потребата за сигурност може да се разгледува низ призмата на мултикултурното образование. Обезбедувајќи покривителна комуникација помеѓу припадниците на етничките заедници и задоволувајќи ја потребата за групен идентитет, мултикултурниот пристап во образованието може да придонесе да се обезбеди и потребата за сигурност . Од комуникацијата се очекува да ги ублажи негативните чувства кон припадниците на другите етнички заедници и да ги разоткрие етничките стереотипи.

На тој начин се обезбедуваат предуслови да се отстрани стравувањето дека припадниците на етничката заедницата ќе бидат дискриминирани заради сопствениот етнички идентитет.

Запознавањето со етнокултурното и историското наследство на припадниците на етничките заедници овозможува не само да се осознаат специфичностите на различните култури, туку и да се согледаат допирните точки во културните традиции. На тој начин, како и преку задоволување на потребите за идентитет и сигурност, може да се обезбеди и задоволување на потребата за заедништво, не само во рамките на етничката заедница како потесна заедница кон која се припаѓа, туку и во рамките на останатите заедници кои припаѓаат на Република Македонија.

Во основа на мултиетничкото и мултикултурното образование, ако се земе предвид мултиетничкиот и мултикултурен карактер на Република Македонија би требало да овозможи стекнување на знаења за етнокултурното и историското наследство како на својата, така и на другите заедници, односно знаења како за мнозинската така и за останатите етнички заедници во Република Македонија. Во Република Македонија ваква образовна пракса сè уште не постои, а дали тоа ќе биде можно и остварливо треба да биде предмет на една многу содржајна емпириска анализа, како и предмет на размислување за последиците до кои би довел еден ваков концепт на образование во позитивна или негативна смисла, пред сè во однос на градењето на доверба помеѓу различните етнички заедници.

2.4.1. Јазичното прашање и образованието во Република Македонија

Со оглед на фактот што Република Македонија е мултиетничко општество и држава во која 33,4% од вкупното население отпаѓа на другите етнички заедници, во која според член 7 од Уставот на Република Македонија официјален јазик е македонскиот јазик и јазикот на заедницата, која во одредени единици на локалната самоуправа живее во процент поголем од

дваесет, а во групната ком уникација се употребуваат јазици различни од оној кој има официјален статус, само по себе го наметнува прашањето за јазикот (јазиците) и неговата употреба во јавниот живот и што е многу значајно во образовните институции, што во тој контекст оваа тема ја прави многу комплексна и доста проблематична.

Барањето на единствен одговор на ова прашање би не довело во ситуација да ја сведеме на едноставност појавата која во суштина е комплексна. Во тој поглед еден од одговорите би бил оној што го сугерираат редица социолози кои се соочиле со овој феномен во различни ситуации, дека имено барањето на повисок статус на јазикот на групата која претставува малцинство во една средина како позадина го има барањето на општествената промоција.

Земајќи го предвид фактот дека малцинските етнички заедници кои се концентрирани во даден локалитет, во кој сочинуваат значителен или дури мнозински дел од вкупното население, официјалниот јазик на земјата во обем потребен за извршување административна дејност најчесто им е познат само на оние што се здобиле со повисоко образование, подигнување на значајноста на јазикот на нивон а јазик на локалната администрација практично значи отворање можности за вклучување во административните дејности на поголем број припадници на дадената јазична заедница. Една од натамошните последици е засилувањето на меѓугрупниот конфликт, зашто се зголемува конкуренцијата на работниот пазар во кој подобра положба имале оние кои се припадници на мнозинската заедница.

Друга причина за давање на нагласок на јазичните барања во листата барања на посебните етнички заедници во мултиетничките општества е и трагањето по симболи што можат поцврсто да ја поврзат групата која настојува да ја истакне својата посебност, односно која настојува да се претстави како битно различна од останатите и која, понатаму, цели кон нови побарувања што се во согласност со оваа различност.

Настојувајќи поцелосно да се доловат причините за етничките побарувања во поглед на употребата на сопствениот мајчин јазик, а кои се во малцинството во однос на мнозинската

македонска заедница и официјалниот македонски јазик, во рамките на анализи те на јазичните состојби Република Македонија, а во контекст на меѓуетничката коегзистенција, мораме да истакнеме дека во Република Македонија сè повеќе функционира билингвалност како во јавниот живот така и во образовниот систем, односно во функција се, пред сè, јазиците на мнозинската македонска етничка заедница и најголемата малцинска етничка заедница, албанската. Исто така, мора да се истакне дека свој адекватен статус во Република Македонија имаат и јазиците на останатите етнички заедници, во сите сегменти на јавниот и политички живот, како и во образовниот систем, ако за тоа се исполнети законските предуслови, но повторно мораме да истакнеме дека доминира билингвалноста. Во тој контекст мораме да се соочиме со промената на законите условени од Рамковниот договор, кои претпоставуваат реална билингвалност во мултиетничките региони. Со Рамковниот договор, односно со точките од неговиот текст, се настојува да се даде една усогласена рамка за законски промени што треба да обезбедат легална основа да се надминат несаканите настани кои беа присутни во 2001 година во Република Македонија. Овој договор произлезе како потреба за наоѓање излез од состојбата што ја произведоа овие настани, кои нема да ги коментираме со намера да не заземаме нечија страна. Со него се настојува да се избалансираат веќе нарушените односи и доверба меѓу заедниците, а со тоа и да се обезбеди иднината на демократијата во Република Македонија и да се овозможи развој на поблиски и поинтегрирани односи помеѓу Република Македонија, Европа и меѓународната заедница. Со имплементација во пракса на овој Рамковен договор неговите потписници од државата и меѓународната заедница се на мислење дека ќе се промовира мирниот и хармоничен развој на граѓанското општество, истовремено почитувајќи го етничкиот идентитет и интересите на сите македонски граѓани. Рамковниот договор повлече промени во законите, меѓу другото и во законите што го регулираат образованието. Промените што навлегуваат во рамките на образованието на јазикот на етничките заедници во Македонија на сите нивоа и покрај фактот што претрпеа одредени промени,

битно содржински не ја променија содржината на законите кои ја регулираат оваа проблематика, затоа што тие промени произлегоа од промените на Уставот ¹. Републиката им ја гарантира заштититата на етничкиот, културниот, јазичниот и верскиот идентитет на сите заедници. Припадниците имаат право да основаат културни, уметнички, образовни институции, како и научни и други здруженија заради изразување, негување и развивање на својот идентитет. Припадниците на заедниците имаат право на настава на својот јазик во основното и средното образование на начин утврден со закон. Во училиштата во кои образованието се одвива на друг јазик се изучува и македонскиот јазик.

Рамковниот договор дава доста нејасна формулација за јазикот на образованието во регионите во кои застапеноста на етничката заедница е поголема од 20%, без притоа да бара промена на членот во Уставот со кој се дефинира дека јазиците на заедниците ќе се употребуваат само во основното и средното образование. Имено, Рамковниот договор не условува промени во однос на јазикот на високото образование. Нејасната формулација овде би ја протолкувале како можност приватното високо образование да се организира на јазикот на заедниците, но не и државното високо образование. Изгласувањето на Законот за основање на државен универзитет на албански јазик значи дека се поставуваат темелите на политиката на билингвалноста, односно се подготвуваат кадри кои комуникацијата во доменот на високата администрација ќе ја изведуваат на албански јазик. Но, што значи билингвалност? Кај нас во Македонија доста нејасно и неточно се објаснува поимот билингвалност, со што се наметнува мислење дека билингвалноста во Македонија и нејзиното воведување во пракса би значело дека сите во Република Македонија треба да го зборуваат македонскиот јазик како службен јазик во државата, но дека мнозинската македонска заедница не треба да ги познава јазиците на другите малцински заедници кои живеат во државата, односно албанскиот јазик, јазикот на најмногубројната малцинска

¹ види повеќе во Уставот на Р. Македонија

заедница. Во суштина билингвалноста во Република Македонија во иднина ќе се однесува на употребата на македонскиот јазик како службен јазик и употребата на албанскиот јазик на албанската заедница, која е најмногубројна малцинска заедница и која во одредени региони е во мнозинска позиција во однос на македонската заедница која е мнозинска на глобално ниво, а според последниот попис, во вкупното население на Република Македонија е застапена во процент малку поголем од 25%, што според Рамковниот договор и според Уставот од 2001, кој е усогласен со Рамковната спогодба, значи дека и на државно ниво, но и на локално ниво каде што припадниците на другите етнички заедници се застапени во процент од 20 и повеќе, службен јазик во меѓусебната комуникација освен македонскиот јазик ќе биде и јазикот на другата заедница или најчесто на албанската. Билингвалност во суштина значи двете етнички заедници во етнички хетерогениот регион без разлика која е мнозинска, а која малцинска, ако ги задоволуваат критериумите дадени во Рамковниот договор и со него усогласениот Устав на Република Македонија за употреба на јазикот, да ги говорат и двата јазика. Билингвалноста во образованието значи сите деца наставата да ја следат на двата јазика: обично во пракса тоа се прави така што секоја етничка заедница основните предмети ги следи на својот јазик, а другите се следат или на едниот или на другиот јазик. Доколку јазикот на мнозинската група е позастапен, се организираат посебни часови за изучување на вториот јазик. Во нашата образовна практика не постои билингвалност, туку диглосија, што значи дека едната група ги познава двата јазика а другата само својот, што во конкретниот случај ова кај нас се однесува на односот помеѓу македонската мнозинска заедница и останатите етнички заедници, или поконкретно помеѓу македонската и албанската заедница. Кај нас припадниците на сите етнички заедници, според различни истражувања, го познаваат и својот мајчин јазик и македонскиот јазик, вклучувајќи ги тука и припадниците на албанската заедница, додека пак припадниците на македонската заедница, со мал исклучок, го познаваат само сопствениот јазик, што во принцип значи дека едната заедница ги познава двата јазика а другата само својот.

Така комуникацијата се остварува само на еден јазик, наместо на два доколку и двете етнички заедници нив ги познаваат, што во права смисла би претставувало билингвалност. Состојба на диглосија, во ситуација на воведување на политика на билингвалност значи исклучување од административните служби на сите што не го говорат добриот вториот јазик. Наглото воведување на билингвалноста во институциите на системот на Република Македонија без приспособување на образовниот систем во оваа насока, а знаејќи дека припадниците на македонската па и на останатите заедници не ја познаваат албанскиот јазик, ќе доведе до многу несакани последици на пазарот на трудот, а и до многу отпуштања од работа на голем број административни службеници, пред сè во општините во кои Албанците се мнозинство, половина или една четвртина, поради непознавањето на албанскиот јазик. На ова се надоврзува барањето за пропорционалната застапеност на припадниците на заедниците во сите институции на системот, кое е втора основа за отпуштање на припадниците на мнозинската група.

Воведувањето на билингвалноста во државата треба да биде многу внимателно, со многу сенс, со претходна подготовка на образовниот систем на Република Македонија, да одговори на потребите на целиот население да стане билингвално. Секако нагло имплементирање на Рамковниот договор, што се однесува до употребата на јазиците и воведувањето на билингвалноста, ќе доведе до несакани последици и меѓуетнички тензии кои не ни се потребни во овој момент ако сакаме да изградиме граѓанска држава од европски тип.

3. Културни разлики, етнички предрасуди и етнички стереотипи

3.1. Културни разлики

Постоењето на културни разлики кај луѓето било застапено во минатото, но и ден-денес е евидентна карактеристика кај скоро сите народи. Културата дефинирана како карактеристичен начин на живеење во општеството овозможува да се навлезе во

разгледување на одредниците во разликување на општествениот и културниот развој, односно на дефинирање на културните разлики. Во тој контекст треба да се истакне, како што се истакнува во најновите културолошки трудови, дека културните разлики помеѓу различните народи, односно различните културни системи на вредности, се резултат на различниот развој на културата и општеството, како и развојот на културата во историски различните конкретни општества.

Културата како сложен комплекс од општествени појави е длабоко поврзана со основните општествени матријални, политички и други процеси, односно таа е интегрирана во нив. Затоа, покрај нејзиното дефинирање е потребно да се нагласи дека таа во нејзиното конкретно постоење секогаш е култура на определено општество, на определена група или заедница. Во таа смисла секоја култура ја карактеризираат специфични културни својства, поврзани во релативен кохезионен културен систем со што многу јасно се согледуваат културните разлики помеѓу различните општествени групи и заедници кои се сконцентрирани на различни територии.

Прифатените облици на однесување многу широко се разликуваат од една до друга култура и многу често екстремно се поинакви од она што луѓето во западните општества го гледаат како нормално. Секоја култура има сопствени единствени (уникатни) обрасци на однесување кои најчесто изгледаат туѓи на луѓето кои имаат поинакво културно потекло.

На Запад, на пример, убиството на деца се смета за едно од најстрашните злосторства, но во традиционалната кинеска култура женските деца биле давени веднаш по раѓањето, затоа што се мислело дека тие се товар за семејството, а не добивка.

Исто така, во некои делови од светот некои народи јадат одредени нешта, а некои не. Евреите и Муслиманите не јадат свинско месо, додека пак кај поголем број европски народи го јадат. Во Индија, пак, свинско месо се јаде, а се избегнува говедското месо, затоа што кравите се сметаат за свети суштества. Во одредени култури (во најголем број земји во светот) бакнежот се смета за нормален дел на сексуалното однесување, но во многу други култури тој е непознат или се смета за одвратен.

Сите овие видови на однесување претставуваат аспекти на големи културни разлики кои придонесуваат одредени општества да се одделуваат и разликуваат едни од други.

Секое конкретно општество-држава градело и гради специфичен начин на живеење и во тој контекст дефинира одредени вредности, кои за одредена популација се единствени, карактеристични и неповторливи, бидејќи културата зборува и е детерминирана од општеството и околината во која се создава. Во таа смисла, и покрај постоењето на универзалните културни елементи, кои се карактеристика на секое општество, без разлика на неговите конкретни карактеристики, овие културни елементи различно се манифестираат и практикуваат во различни општествени средини. Затоа, зборуваме дека постои разлика помеѓу културите. Овие разлики може да се надминат и се надминуваат со поголема комуникација помеѓу различните култури и со поголемо почитување и толеранција на различните културни вредности, со што се спречуваат различните облици на нетрпеливост и културен национализам помеѓу припадниците на различни култури.

3.2. Етнички предрасуди

Предрасудите се ставови со релативно траен однос кон одредени групи, народи, поединци и институции. Во тој контекст предрасудите се дефинирани како специфични видови на ставови, кои во себе вклучуваат силен емотивен и негативен набој кон веќе споменатите групи, народи, поединци или институции, а кои се гледаат преку озборување, социјална дистанца, дискриминација - ограничување на разни права, физички напади - преоѓање од вербална на физичка агресија до геноцид и истребување.

Исто така, можеме да кажеме дека предрасудите ги објаснуваат мислењата или ставовите на припадниците на една група за друга. Убедувањата на човек кој робува на предрасудите најчесто се темелат на разни гласини отколку на непосредни докази, и тие остануваат отпорни на промени дури и кога ќе се сретнат со нови информации. Луѓето на тој начин со здаваат позитивни предрасуди за групите со кои се идентификуваат и

негативни, насочени против други групи. Во тој контекст луѓето кои имаат предрасуди не се подготвени трпеливо да ги сослушаат припадниците на останатите групи.

Предрасудите влијаат, главно, преку стереотипниот начин на мислење, што во суштина значи да се мисли со цврсти и непроменливи категории. Тој начин на мислење е тесно поврзан со психолошкиот механизам на преместување, кај што чувствата на непријателство и лутина се насочуваат против објектите кои не се нивен извор.

Ако сакаме поцелосно да ги објасниме карактеристиките на предрасудите, мораме да истакнеме дека поимот предрасуда има повеќе значења. Во најширок значење со нив се означуваат изнесени тврдења кои се придружени со уверување во нивната точност, иако тие тврдења не се поткрепени со факти ниту пак се втемелени врз основа на аргументи, туку пак се донесени без претходно проверување на нивната точност и без претходно размислување за тие ставови. Ваквото значење е најблиску до етимолошкото потекло на изразот дека предрасудите се судови кои се донесуваат без претходно расудување, односно размислување.

Понатаму одредувањето на предрасудите како одреден вид на ставови не е секогаш едносмыслено. И ваквото одредување се употребува во повеќе значења. Прво, под нив се подразбираат ставови кај кои е очигледен недостатокот на оправданост, нивна логичка неоснованост, кои се следени со интензивни емоции, кои упорно се одржуваат и се отпорни кон менување. Во таа смисла би можеле да ги дефинираме како логички неоснован, упорно одржуван и со изразени емоции следен однос спрема различни објекти. Поимот предрасуда користен во оваа смисла може во себе да вклучува позитивен и негативен однос. Можат, на пример, да постојат и позитивни предрасуди према некои групи, професии, или некои општествени појави и институции. Меѓутоа, често, под предрасуди се подразбира не само логички неоснован, упорно одржуван, со емоции следен однос, туку и истовремено негативен однос. Кога се зборува за предрасудите во таа смисла, се подразбира осудување, потценување, непријателски став, подготвеност да се пристапи на активност против групите или

појавите спрема кои постојат предрасуди. Многу често на тој поим му се придава уште потесно значење и под предрасуди се подразбираат негативни ставови спрема одредени групи на луѓе, спрема припадници на некоја раса, некоја етничка група. Најчесто кога се зборува за етничките или расните предрасуди се мисли на предрасуди во оваа смисла.

Во тој контекст во објаснување на предрасудите посебно ќе се задржиме на изучување и анализирање на негативните етнички и расни предрасуди, затоа што таквите предрасуди се од посебно значење за односите меѓу луѓето, посебно помеѓу одредени групи. Негативната етничка предрасуда е ненаклонетост спрема одредени групи, втемелена на погрешна и на нефлексибилна генерализација, односно генерализација која многу тешко може да се менува. Предрасудите се разликуваат од погрешните поими по тоа што не се само неоправдани генерализации, туку се и такви генерализации кои упорно се одржуваат. Предрасудите се крути, нефлексибилни, отпорни кон податоците и тие податоци се во спротивност со генерализациите кои тие ги содржат. Понатаму, тие вклучуваат непријателски чувства кои можат, а најчесто тоа и се случува, да се изразат во непријателски активности. Поимот групни предрасуди, односно негативни групни предрасуди, претставува став кон одредена група и сите поединци кои се оценуваат како припадници на таа група. Според сите нив се реагира како сите да ги поседуваат оние квалитети кои, неоправдано, им се припишуваат на целата група. Така, на пример, некои кои имаат предрасуди кон Црнци, сметајќи ги за мрзливи, лекоумни, празноверни и слично, ги оценува по правило истоветно сите Црнци (Н.Рот, Основи социјалне психологије, Београд, 1994, стр.389).

Етничките предрасуди како трајни диспозиции на реагирање кон припадниците на определени етнички групи најчесто се определуваат како ставови што индивидуата ги има кон некои или кон сите членови на определена етничка група. Ваквите ставови се сметаат како интергрупни ставови и според тоа претставуваат централен проблем во етничките односи. Тие вклучуваат непријателски чувства кои обично се манифестираат преку непријателски акти и постапки. Тие содржат когнитивна, конативна

и емотивна компонента. Битно во тој контекст да се нагласи дека во основата на јавувањата на предрасудите лежат три моменти:

- приврзаност за групата и разликување на припадниците од сопствената група од личности што не се членови на групата;
- наклонетост кон генерализација и кога за тоа нема оправдување;
- агресивност как о природна реакција за задоволување на различни потреби и мотиви.

Теориите за предрасудите имаат , главн о, две основни ориентации: првата група теории се концентрира на , за индивидуата, екстерни фактори -културни и групни норми, конфликти меѓу групите , интергрупни контакти , социјална мобилност, влијанието на родителите и др.; другата ориентација ја наоѓаме во теориите на предрасуди кои ги нагласуваат детерминантите во личност а - фрустрации, поместување на непријателството, сознајни функции , структура на личноста и др. Емпириските изучувања во смисла на когнитивната компонента на етничките ставови е насочена, главно, на три групи детерминанти: објективни карактеристики на групата; односите, пријателски - непријателски, на групата спрема другите групи и психолошките карактеристики на членовите на групата чиј ставови се испитуваат. Испитувањата на интергрупните ставови , позитивни - негативни се доминантен предмет на емпириските изучувања за афективната компонента на етничките ставови . Изучувањето на конативната компонента вклучува прифаќање членови на етнички групи во различни персонални и социјални односи-социјална дистанца.

Со оглед на инте нзитетот на емотивната и конативната компонента се разли куваат предрасуди кои , пр венствено, се последица од конформирањата . Таквите предрасуди не мора да бидат проследени со интензивни негативни емоции и со изразени непријателства кон групи што постојат . Другиот вид го чинат предрасуди кои се цврсто поврзани со традиционалниот начин на животот и со традиционалните сфаќања . Таквите предрасуди претставуваат составен дел на однесувањата и реагирањата. Третата група предрасуди проследени со најинтензивни негативни

емоции чинат предрасуди што имаат свој корен во личните особини на поединецот, во неговата лична несигурност, натрупаното незадоволство или во агресивноста која како резултат на притисокот од средината е присилен да ја отстрани.

Мора да се истакне дека постојат голем број дефиниции за предрасудите, односно за етничките предрасуди, кои во основа секојпат имаат заеднички елементи и кои веќе ги истакнавме, но во интерес на поцелосно објаснување и сфаќање на овој комплексен општествен феномен ќе анализираме некои од нив.

Екерман и Јахода во предрасудите гледаат примерок на непријателства во интерперсоналните односи кои се насочени против група во целост или против нејзините членови. Тие ја исполнуваат специфичната ирационална функција на оној кој ги има.

Клајнберг предрасудите ги дефинира како чувства или реакции спрема поединци или објекти кои не се базирани на претходно искуство. Тие можат да бидат или позитивни или негативни и можат да бидат насочени на пошироки класи од различни објекти.

Секорд и Бекман во својата дефиниција сметаат дека етничките предрасуди се ставови што ја предиспонираат личноста да мисли, чувствува, како и да дејствува на фаворијабилен или нефаворијабилен начин спрема група или спрема нејзини членови.

Нјукомб смета дека етничките предрасуди се нефаворијабилни ставови, предиспозиција да се мисли, чувствува и дејствува спротивно отколку во интерес на други поединци особено на членови на групата.

Креч и соработниците за предрасудата зборуваат како за неповолен став спрема објектот кој се залага за крајна стереотипност, емотивно оптоварен и кој не се менува под влијание на спротивно известување.

Г. Олпорт смета дека етничките предрасуди се антипатии базирани на погрешна и нефлексибилна генерализација. Тие можат да се чувствуваат или се манифестираат и можат да бидат насочени спрема некоја група како целина и спрема поединец како член на определена група.

Според Шериф групни предрасуди се предрасуди што ги покажуваат членови на група спрема други групи и нивните членови. Овие автори ја нагласуваат тенденцијата на членовите на групата, другите групи да ги оценуваат со оглед на нормите и вредностите кои се развиле внатре во нивните сопствени групи.

Н. Рот под поимот предрасуди подразбира видови на ставови, но такви кои имаат свои посебни карактеристики, односно тој ги дефинира како логички неоснован, упорно одржуван и со изразени емоции следен однос спрема различни објекти.

Со оглед на интензитетот на емотивната и конативната компонента, според Г. Олпорт можат да се разликуваат три вида предрасуди:

- Предрасуди кои се последица на конформирање, поддржување и усвојување на неоправдан и погрешно сфаќање проширен во средината во која поединецот живее. Таквите предрасуди не мора да бидат проследени со интензивни негативни емоции и изразени непријателства спрема групите кон кои постојат предрасуди и заради тоа и најлесно се отстрануваат;
- Предрасуди кои цврсто се поврзани со традиционалниот начин на живеење и традиционалните сфаќања. Тие се длабоко вкоренети во личноста и тешко дека ќе се отстранат;
- Предрасуди проследени со мошне интензивни негативни емоции кои имаат свој корен во личните особини на поединецот, во нивната лична несигурност и во акумулираната агресивност. Овие предрасуди се дел од нивната структура на личноста и заради тоа тие најтешко се отстрануваат и се менуваат (Ј. Лазаровски, Скопје 1994, 76-77).

3.2.1. Теории за етничките предрасуди

Постојат многу обиди за објаснување и класификација на теориите за етничките предрасуди.

Според Г. Олпорт постојат шест групи теории за предрасудите и тоа: општествено-историски теории, социо -

културни теории , ситуациони теории , психодинамички теории, феноменолошки теории, теории на оправдана репутација.

1. Општествено-историски теории . Според овие теории, етничките

конфликти и предрасуди свој корен имаат во целокупната општествено-историска позадина . Така , предрасудите спрема Црнците во Америка се објаснуваат како историска појава која има свој корен во нивното робување . Историските теории кои во објаснувањето на предрасудите претпоставуваат поширок социјален контекст , големо значење им даваат на економските детерминанти. Таков пример според Олпорт е теоријата на експлоатацијата. Според оваа теорија класните разлики се основа на сите предрасуди и на сè друго што се нарекува расен, етнички и културен фактор и е всушност вербално маскирање и оправдување за експлоатацијата што се врши.

2. Социо-културни теории . Како и историските така и овие теории инсистираат на тотален социјален контекст во кој се развиваат предрасудни ставови. Но, во тој социјален контекст разни автори нагласуваат различни негови аспекти . Некои ја нагласуваат традицијата, определени социјални норми, вредности и сфаќања , карактеристични за некоја култура , некои пак, густината на населеноста , некои пак мобилноста во групата или надвор од неа , а други пак го потенцираат видот на контактите што егзистираат меѓу групите. Една од најзначајните во оваа група теории е онаа која го објаснува односот меѓу урбанизацијата и предрасудите. Имено, во урбанизираните средини се намалува контактот меѓу луѓето и се губи топлината во меѓучовечките односи. Животот во големите градови станува безличен , без непосредни контакти, полн со опасности и нехумани односи. Во вакви услови луѓето се напругнуваат за стекнување на поголеми богатства, луксуз и повисок животен стандард , како и повисок општествен статус. Тоа доведува до ситуации да се мразат луѓето што се сиромашни и кои немаат повисок ниво на животен стандард. Но, истовремено се јавува омраза спрема доминацијата на овие вредности од човековото живеење и однесување. Културолошката концепција , во потесна смисла , изворот на предрасудите го гледа во определени традиционални групни

сфаќања. Речиси, во секоја група постојат етноцентрички ставови насочени спрема определени етнички групи. Кај различни народи од генерација до генерација среќаваме пренесување на сфаќања за одделни други етнички заедници кон кои е оправдано да се има непријателски став. Во тој контекст културолошката концепција го гледа изворот на предрасудите спрема одредени етнички заедници.

3. Ситуациони теории. Овие теории ги нагласуваат актуелните влијанија во процесот на формирањето на предрасудите. Неколку теории за предрасудите влегуваат во оваа група.

Една од нив е теоријата на атмосферата. Децата растат во услови на непосредно влијание на средината. Тие нормално немаат знаења за историските збиднувања, ниту за експлоатацијата или за урбаните вредности, како такви. Знаењата кои ги стекнуваат се резултат на информациите кои ги стекнуваат и добиваат од околината во која што живеат и од она што го гледаат околу себе. Според оваа теорија причина за појавувањето на предрасудите лежи во непосредното влијание и во пренесувањето на предрасудите што постојат во средината во којашто поединецот живее. Честите предрасуди спрема Црните во САД се објаснуваат со тоа што поединецот уште од детството е под влијание на негативните ставови спрема Црните, кои ги поседуваат неговите родители и другите со кои поединецот најчесто доаѓа во контакт. Децата во ваква ситуација формираат ставови за Црните без рационално да размислат за оправданоста на ваквите ставови. Предрасудите се само одраз, истакнуваат претставниците на оваа теорија, на она што поединецот дознава во својата средина.

Другата група од ситуационите теории се оние кои нагласуваат други моменти, главно, важни со работното место, односно со последиците од невработеноста, со социјална мобилност како и со состојбите на економската конкурентивност. Според сфаќањата на овој вид ситуациони теории, причината за појавувањето на предрасудите и непријателствата лежи во економската конкурентивност. Во настојувањето да се најде излез од тешката состојба што се јавува како последица на економската

компетитивност се јавува тенденција за обвинување на некоја група, главно помала, како виновник за таквата тешка состојба. Истражувањата покажале дека непријателствата се зголемуваат во кризни состојби, особено во состојби на зголемена невработеност. Како значаен фактор во појавувањето на предрасудите се истакнува и социјалната мобилност на определени групи или поединци. Во тој контекст, кога пониските слоеви како резултат на социјалната мобилност ќе постигнат повисок општествен статус, се јавува нетрпеливост спрема оние поединци па и слоеви кои успеваат да се качат на општествената хиерархиска скала. А кога се зголемува социјалната мобилност спрема надолу, во тој случај кај оние кои губат веќе постигнатиот статус, исто така, се појавуваат предрасуди.

Третата група ситуациони теории ја нагласуваат важноста на видовите контакти меѓу групите кои широко се истражувани и анализирани. Се истакнуваат различни аспекти на контактите меѓу групите, како што се: фреквенцијата на контактите, улогата на контактите, социјалната атмосфера во која што се одвиваат контактите, статусниот аспект на контактите, личните карактеристики на индивидуите кои контактираат, како и подрачјето каде што се одвиваат контактите - професија, религија, политика, заеднички живот и сл.

4. Психодинамички теории. Основна карактеристика за оваа група

теории е дека потеклото на предрасудите гледаат во човековата природа, па според тоа тие се нарекуваат психолошки теории. Имено, повеќето варијанти на психодинамичките теории суштината на предрасудите ја гледаат во тоа дека предрасудите се последица и израз на дејствувањето на определени внатрешни динамички сили и дека се јавуваат поради определените карактеристики на оние кои имаат предрасуди, а не карактеристика на оние спрема кои постојат предрасудите. Овие теории ги занемаруваат историскиот, економскиот и културниот аспект на предрасудите. Најистакнат претставник на ваквите сфаќања е филозофот Хобс, кој корените на предрасудите ги гледа во инстинктите на човекот. Според него, во природата на човекот лежат три принципи кои доведуваат до судири:

компетитивноста, одбраната и славата, кои доведуваат до стекнување добивка, сигурност и репутација. Според тоа, изворот на конфликтите се наоѓа во економската предност, стравот и одбраната и во стремежот за определен статус. Ова сфаќање на Хобс нагласува во размислувањето дека предрасудите се природна појава и во врска со нив не може ништо да се преземе.

Подобро заснована психолошка теорија за предрасудите е фрустративната теорија за предрасудите. Фрустративната теорија за предрасудите се дефинира и како теорија на барање жртва, која ги користи како основни поимите: фрустрација, агресија и динамичките механизми - репресија и проекција. Попречувањето на задоволување на мотивите доведува до состојба на фрустрација. Меѓутоа, не се јавуваат сите видови на фрустрација како причина за појава на предрасуди. Се мисли дека хроничното попречување да се задоволат некои органски потреби, како што се на пример потребите за храна, сексуални потреби и др., можат да доведат до пренесување на внатрешното незадоволство на некои објекти или групи луѓе. Меѓутоа, фрустрацијата на социјалните потреби, најчесто е извор на предрасуди. Според концептот на теоријата барање жртва, штом дојде до фрустрација неизбежно доаѓа и до агресивност. Но, таа агресивност поради потенцијалната опасност да биде возвратена често се потиснува, поместува или проектира на некоја, во однос на причинителот за појавената агресивност, ирелевантна, но во секој случај безопасна жртва - поединец или група. Овој концепт е поткрепен со повеќе примери. Со помош на оваа теорија се објаснува антисемитизмот во Хитлерова Германија. Евреите се обвинуваат за поразот во Првата светска војна и за појавените тешкотии во војната. Предрасудите спрема Црните тешко можат да се објаснат со помош на оваа теорија, бидејќи како што наведуваат некои автори Црните не се во состојба да предизвикуваат тешкотии, како што е случај со Евреите.

Третиот вид психодинамички теории е онаа чијшто концепт го нагласува постоењето на определена структура на личноста како извор на предрасуди. Овој вид теории се мисли дека се резултат на карактерната структура на личноста на индивидуата.

5. Феноменолошки теории. Феноменолошките теории, главно, се темелат на сфаќањето дека човекот го определува своето однесување непосредно врз основа на неговите перцепции за ситуацијата во којашто се наоѓа. Реакцијата на поединецот кон светот е усогласена со неговата дефиниција за светот и луѓето кои го опкружуваат. Реакцијата на поединецот спрема определени членови на една група ќе зависи од тоа дали тој нив ги перципира како пријатели или непријатели. Приврзаниците кои во објаснувањето на предрасудите поаѓаат од феноменолошка гледна точка, претпоставуваат интегрираност на сите фактори - историски, културни, лични, во конечната заедничка. Она во што поединецот конечно верува и она што го гледа и како го гледа е најважна работа. Во овој контекст стереотипите играат мошне значајна улога во перцепирањето, во определувањето на реакциите на поединецот спрема определени групи или спрема нејзините припадници.

6. Теории на оправдана репутација. Според овие теории основата на изразените непријателства меѓу определени групи и народи лежи во вистинските разлики меѓу нив и вистинската спротивност меѓу нивните особини. Предрасудите спрема определени групи постојат поради тоа што нивните припадници поседуваат лични особини кои претставуваат опасност за општеството и општествениот развој. Таквите сфаќања ги застапуваат приврзаниците на различни расистички концепции. Од денешен агол, денес е многу тешко да се најдат некои посериозни приврзаници кои би прифатиле вакви теории и нивното објаснување за потеклото на националните предрасуди. Ваквото објаснување е неприфатливо, бидејќи нема ниедна карактеристика на личноста кај која бил о група, која би била карактеристична за сите членови на таа група и според која тие би се разликувале од сите членови на некоја друга група, нација или раса.

3.3. Етнички стереотипи

Национализмот и етничките предрасуди се манифестираат преку етничките стереотипи. Сите ние живееме во национални

држави и сме припадници на одредени нации, но истовремено сме опкружени со други национални држави и со припадници на други националности, што во тој контекст нужно води кон формирање на мислење и ставови за другите народи. Во суштина, ставовите спрема другите народи вклучуваат во себе три основни функции и компоненти: когнитивна, афективна и конативна. Когнитивната функција претставува, пред сè, сфаќања за карактеристиките на некоја нација. Таквите карактеристики најчесто претставуваат упростени и крути ставови и затоа се нарекуваат стереотипи или етнички стереотипи. Стереотипите за одредени нации секојпат претставуваат одредени шаблони кои секој пат оставаат ист впечаток. Сите ние во принцип имаме склоност припадниците на одредени нации да ги оценуваме како поединци со сосема одредени лични карактеристики, а сите останати припадници на иста нација како исти или слични.

Придавајќи одредени својства на одредени нации ние најчесто врз основа на тие својства поврзуваме и одредени афективни реакции, односно одреден афективен однос. Спрема некои нации покажуваме наклонетост и на тие нации им придаваме повеќе позитивни особини, а спрема други ненаклонетост, па на тие им придаваме претежно негативни карактеристики. Во случаите кога во когнитивната содржина на сликата за другите народи влегуваат и позитивни и негативни карактеристики, најверојатно дека афективниот однос ќе биде амбивалентен, односно дека ќе имаме комбинирање на наклонетоста и ненаклонетоста, или пак односот ќе биде неутрален. Во случаите каде што придаваме позитивни својства, наидуваме, како на позитивен афективен однос, така и на подготвеност на преземање акции во корист на оние на кои им придаваме позитивни карактеристики, што овозможува да се јави позитивен конативен однос. Но, во случаите кога во сликата за одредени народи преовладуваат негативни карактеристики, негативен е и емоционалниот однос и постои подготвеност кон преземање на непријателски активности. Во таквите случаи станува збор за етнички предрасуди.

Под етнички стереотипи се подразбира дел од когнитивната компонента на односите према одделни народи и тоа таков дел на

когнитивниот однос кој го карактеризира релативно упросто и ригидно сфаќање за карактеристиките на припадниците на одредени народи. Оценките за особините на одредени народи се упростени и неадекватни, затоа што се производ од тенденцијата кон поедноставување поради полесно препознавање. Ригидни се и тешко менливи, затоа што се заситени со емоции. Кога емоциите спрема некои народи се негативни, како што се националните предрасуди, и етничките стереотипи се негативни. По некое правило, поголем дел од припадниците на некои народи имаат поедноставени и ригидни слики за многу други народи, како за оние со кои има допир, но и за многу други со кои има многу малку или воопшто нема допир.

Во теоријата можат да се разликуваат две карактеристични сфаќања за природата на стереотипите. Едното ги изедначува со предрасудите или пак во нив гледа извор на предрасуди. Другото, пак, стојалиште поаѓа од фактот дека стереотипите претставуваат особини на некои народи, односно изведени заклучоци за нив врз основа на одредено искуство. Стереотипите можат да бидат погрешни како и сите останати генерализации.

Во тој контекст, етничките стереотипи можат да се потпираат на одредени податоци, доколку тие навистина се стереотипи, односно сфаќања кои се ригидни, многу поедноставени и кои се многу проширени кај припадниците на одредени групи, но кои истовремено се негативни карактеристики, и секогаш се во врска со предрасудите. Тие се обично рационализација, од различни причини, на постоечките непријателски чувства спрема одделни групи. Кога би имале работа само со неоправдани генерализации не би постоела основа да се зборува за стереотипи. Во тој случај не би постоела разлика помеѓу содржината на погрешните поими и стереотипите. Но за стереотипи зборуваме само во случај кога таквите погрешни сфаќања упорно се одржуваат, наспроти податоците и фактите. Во тој контекст не може да се прифати сфаќањето дека негативните етнички стереотипи се само погрешни генерализации, туку нужно треба да се прифати сфаќањето дека тие се психички појави поврзани со предрасудите.

4.Толеранција во мултикултурните општества: практики за намалување на етничката и културна дистанца

4.1. Социјална дистанца

Анализата на конотативната функција на предрасудите ја допира категоријата социјална дистанца. Под социјална дистанца во суштина подразбираме неприфаќање на одредени видови односи со други етнички заедници (нации).

Негативните етнички стереотипи и нагласената социјална дистанца се израз на негативните етнички ставови - етнички предрасуди, спрема некоја нација и значат непријателски став спрема неа, односно се израз на негативниот однос спрема таа нација, а по правило и знак на постоење на етноцентризам.

Концептот на социјална дистанца во социолошката теорија го вовел Р. Парк. Според авторот, социјалната дистанца е израз на степени и мерки за разбирање и интимност кои ги карактеризира просоцијалните и социјалните односи воопшто.

Во анализата на социјалната дистанца, Богардус уште во 1926 година ја конструирал скалата на социјалната дистанца и ја применил во испитувањето на ставовите на Американците за разни етнички групи. Богардусовиот оригинален редослед на скалата бил: 1) Да се стапи во брак; 2) Да се има за близок пријател; 3) Да се има за непосреден сосед; 4) Да се работи во иста канцеларија; 5) Сам како близок познаник; 6) Сам како посетител на мојата земја; 7) Да се исклучи од мојата земја. Оваа скала е еден од првите обиди за скалирање на ставовите, односно за мерењето на димензиите на социјалната дистанца или спротивно на неа, за социјалната соработливост на националните или етничките групи. Субјектите биле прашани да ја изнесат нивната подготвеност да ги прифатат членовите од посебните групи на секои од седумте степени на социјална блискост - интимност, рангирани од многу блиски до многу далечни, како што се гледа од редоследот на наведените скалила. Етничката дистанца - манифестирањето на социјалната дистанца во етничките односи, не е идентична со поимите на националните предрасуди, но често е во врска со националните предрасуди

односно може да биде нивна манифестација. Етничката дистанца го испитува прифаќањето на членови од етничките групи во различни персонални и социјални односи (претежно конативната компонента на етничките ставови), но во секој случај таа ги испитува интергрупните ставови и спремноста за поврзување со различни етнички групи, како и односот меѓу ставовите спрема различни етнички групи. Со помош на скалата на социјалната етничка дистанца ја мериме не само изразената социјална дистанца, туку и социјалната привлечност во ставовите спрема припадниците на различни национални или етнички групи. Социјалната дистанца ја откриваме преку испитувања на етничките ставови кои можат да ги имаат, речиси, сите карактеристики на националните предрасуди и кои веројатно се под влијание на определена национална култура и според тоа и во врска со определени видови и степени на национална приврзаност. Таа се јавува како резултат на некои спротивности - материјални, класни и други интереси, како и резултат на некои разлики, национални, расни, културни и други, кои постојат како во една општествена заедница така и меѓу различни општества и култури било да се работи за актуелни или минати одржувани спротивности и разлики. Социјалната дистанца, според тоа, може да добие различни форми и различни да се манифестира во меѓународните односи, етничките односи, класните односи и во односите меѓу различни социјални групи. Многуге испитувања што се извршени во светот во различни култури дошле до исти или слични резултати во поглед на националната преференција, со што се потврдува корисноста од применувањето на овој инструмент во изучувањето на националните предрасуди во определена социјална заедница. На скалата на Богардус ѝ се забележува дека не претставува една скала, туку пред сè повеќе скали. Постои претпоставка дека овие седум тврдења се наредени во низа како континуитет на социјална дистанца, од прифаќања за блиско сродство преку брак до исклучување од земјата.

Додека, пак, според Хауард денес можеме да разликуваме најмалку четири различни феномени кои можат да се изучуваат под поимот етничка социјална дистанца:

- манифестирани норми на однесување - заклучок на социјалната дистанца врз основа на степенот на вистинско однесување, на пример, склучување на брак (мешан) или индиција за одделување во станбени населби;
- идеализирани норми на однесување (вредности) - индикатори за изразена преференција за специфични начини на интергрупно однесување како желба во начело, за склопување брак (мешан) или за живеење, во заеднички станбени населби;
- социјални норми на однесување – вредности - индикатори за изразена законитост и конфесионалност за специфични начини на интергрупно однесување, вклучувајќи прифаќања за склопување брак и на законитоста на живеење во заеднички станбени населби;
- персонални норми на однесување (персонална дистанца) - индикатори за изразена намера за лично ангажирање во специфични начини на интергрупно однесување, на пример, склопување брак, да се живее во заеднички станбени населби. Во тој контекст истакнува авторот, најголем проблем е разликувањето на социјалните норми на однесување од персоналните интеракции во однесувањето на некој специфичен начин. Кој било однос меѓу нормите на однесување и персоналната интеракција во однесувањето е однос меѓу социјалната дистанца и персоналната дистанца, каде што се репрезентираат две различни компоненти на предрасуди и на интергрупно однесување.

Врз основа на анализите на наведените и други истражувања на социјалната дистанца можат да се изведат неколку општи заклучоци:

- Генерално гледано во сите испитувања јасно се покажува дека припадниците на етничките заедници - националности најмногу ги прифаќаат членовите од сопствената нација, посебно во врска со најинтимните општествени односи, како можни брачни другари;

- Манифестирањето на социјалната дистанца е повеќедимензионално и како најопшт поим ги сумира сите видови специфични дистанци кои се манифестираат во различни форми

на социјалн о однесување и со одветни ставови . Социјалната оддалеченост во крајна линија е производ на класните и слојни разлики и последица на објективните класни спротивности и материјални интереси , но и други разлики - расни, историски, ситуациони, културни , јазични , што постојат вн атре во едно општество, но и меѓу општества, било да се тие спротивности и разлики актуелни, било да се предмет на минатото.

- Испитувањата сугерираат дека од посебна важност е да се определи спрема кого се изразува дистанцата и со оглед на тоа на кои општествени односи. Значајни се и карактеристиките на социодемографските и персоналните корелати за изразената дистанца, но тие не се најзначајни за нејзиниот општ однос на испитуваната група . Во тој контекст мора да се нагласи дека специфичните односи за кои се изјаснуваат испитаниците свој избор имаат во општиот однос спрема стимулот - етничката заедница (националноста).

- Нагласената социјална дистанца како израз на негативните етнички предрасуди спрема припадниците на некоја нација , по правило, е и знак за постоење на етноцентризам па дури и на непријателски став.

- Истражувачките податоци во светот и кај нас веќе повеќе од 60 години најочигледно прикажуваат стабилност и образец на менувања кои ги карактеризираат етничките односи. И покрај извесните менувања на стабилноста во одговорите на испитаниците во зависност од ситуационите фактори, социјалната дистанца останува како реална општествена појава.

- Податоците покажуваат дека постои прилична цврста релација меѓу позитивните , односно негативните етнички стереотипи и неприфаќања на определени општествени односи. Оние народи за кои се поизразени позитивните стереотипи повеќе се прифаќаат во секој од односите отколку народите спрема кои се поизразени негативните стереотипи.

- Исто така , на крајот мора да констатираме дека речиси во сите испитувања се покажува дека поголемата социјална дистанца се јавува заедно со поизразената национална (етноцентрична) ориентација, а поголем степен на прифаќања на други народи со интернационална ориентација.

4.2. Етничката дистанца во училиштата на Р . Македонија

За да ја објасниме и на некој начин осознаеме етничката дистанца која постои или не постои во Република Македонија, помеѓу различните етнички заедници , дали е на повидок постепено надминување на меѓусебните недоразбироања, кои треба да започнат со нивна поголема меѓуетничка комуникација, и тоа првенствено во образовните институции, направивме анкетно истражување во тој контекст и вклучивме еден блок прашања кои треба да ја определат и претстават етничката дистанца, а тоа се: дали припадниците на етничките заедници во државата треба да учат во етнички чисти училишта , дали тоа води кон гетоизација, кон дезинтеграција или пак етнички мешаните училишта водат кон градење на меѓуетничка доверба?

Анализата на одговорите на прашањето и на конкретните ставови на учениците од различните етнички заедници - дали припадниците на етничките заедници треба да учат во етнички чисти училишта?, покажуваат две искристализирани и многу јасни позиции на двете етнички заедници, и тоа на македонската и на албанската заедница, кои во поголем процент го преферираат ставот дека треба да се учи во етнички чисти училишта, но не е мал бројот на ученици кои не се сложуваат со овој став или пак не можат да се одлучат на кои училишта да им дадат предност. На втората позиција во однос на ова прашање стојат учениците од ромската, турската и влашката заедница, кои повеќе го преферираат ставот да се учи во етнички мешани училишта, но и кај нив се среќаваат противречни ставови во однос на ова прашање но во многу помал обем отколку кај припадниците на македонската и албанската заедница. Но во тој контекст, мораме да констатираме дека ставот по ова прашање многу зависи и од етничката структура на населението во тие региони, односно од концентрацијата на одредена етничка заедница во нив. Така имаме состојба во која учениците Албанци кои се од Гостивар и Скопје каде што имаме нивна поголема концентрација предност и даваат на етнички чисти училишта, како и учениците Македонци

кои живеат во регионите во кои се мнозинство. Но, учениците Македонци кои живеат во регионите во кои се малцинство, во значителен процент го застапуваат ставот да се учи во етнички мешани училишта, што во секој случај води кон заклучокот, дека концентрацијата на одредена етничка заедница во одреден регион битно влијае и врз градењето на ставот на учениците во поглед на ова прашање, но и поголема флексибилност во поглед на давањето предност на еден или друг вид на училишта.

Следното прашање од овој блок на прашања треба да ни го открие ставот на учениците: Дали етничките чисти училишта водат кон затварање на припадниците на етничките заедници во сопствените етнички заедници? За разлика од претходниот веќе истакнат став дека учениците од албанската и македонската заедница повеќе преферираат етнички и чисти училишта, одговорите на ова прашање ни дават сосема поинаква слика, односно спротивставени ставови на учениците од веќе споменатите заедници. Учениците Албанци во поголема мера, го застапуваат ставот дека етнички чистите училишта не водат кон затварање на етничките заедници во сопствените етнички граници, но исто така доста доста е голем бројот и на оние ученици кои сеуште го немаат дефинирано сопствениот став по ова прашање, но и ученици кои се сложуваат дека една ваква форма на образование може да создаде несакани последици за иднината на Република Македонија. Кај учениците Македонци, по ова прашање, имаме сосема поинаков став кој е спротивен со ставот на учениците Албанци. Тие во поголема мера го застапуваат ставот дека етнички чистите училишта водат кон затварање на припадниците на етничките заедници во сопствените граници (се мисли на припадниците од албанската заедница). Кај припадниците на македонската заедница, поединачно гледано, најповеќе се изјасниле дека не се одлучни, односно немаат јасно дефиниран став по ова прашање, дали етнички чистите училишта ќе доведат и до етничка сегрегација и гетоизација. Ставовите на учениците од останатите етнички заедници по ова прашање се доста различни, односно нивните размислувања се дека етнички чистите училишта претставуваат

потенцијална опасност од етничко затварање на етничките заедници во сопствените граници.

Следното прашање требаше да ги открие ставовите на учениците за фактот, дали етничките чистите училишта водат кон дезинтеграција на македонското општество, односно дали според нивно мислење ваквиот облик на образование негативнo ќе се одрази врз градењето на идното граѓанско и мултиетничко општество во Република Македонија. Конкретните ставови по ова прашање ни покажуваат спротивставени мислења кај припадниците на албанската заедница какo најмногубројна малцинска заедница, но која е мнозинска во одредени региони во Република Македонија, и македонската мнозинска заедница, која пак е малцинска во одредени региони, во однос на албанската. Припадниците на македонската заедница го преферираат ставот, дека етнички чистите училишта водат кон потенцијална дезинтеграција на македонската држава, додека пак ставот на учениците од албанската заедница е дека етничките чистите училишта не се опасност за единството на македонската држава и за нејзиниот унитарен карактер, а како сето тоа ќе се рефлектира во идното живеење на идните генерации во Република Македонија, времето ќе покаже. Учениците од ромската и турската заедница во голема мера се на мислење, и го подржуваат ставот како и учениците на македонската заедница, дека етнички чистите училишта ќе водат кон дезинтеграција на македонската држава, што нeе случај со припадниците на влашката заедница кои немаат јасно изграден став по ова прашање, што е малку изненадувачки, ако се има во предвид дека припадниците на влашката заедница, по многу прашања, па и по ова прашање, ги подржуваат ставовите на македонската заедница, односно, многу малку имаат спротивставени ставови со нив.

На крајот од овој блок на прашања беше поставено прашањето кое е тесно поврзано со ставот дали етнички мешаните училишта, за разлика од етнички чистите училишта водат кон градење на меѓусебна доверба меѓу припадниците на различните етнички заедници кои живеат во Република Македонија. Конкретните ставови на учениците од албанската и македонската заедница се различни во однос на тврдењето дали предност треба да им се

даде на етнички мешаните училишта во однос на градењето поголема доверба во меѓусебните односи. Албанците во поголем процент го прифатија ставот дека не се сложуваат со тврдењето дека етнички мешаните училишта ќе водат кон градење на подобри меѓуетнички односи, но не е мал бројот и на оние ученици кои се сложуваат со фактот дека во мешаните етнички региони треба предност да им се даде на етнички мешаните училишта, затоа што тие ќе доведат до градење на поголема меѓусебна доверба, а и меѓусебна комуникација. Како што и не е мал бројот и на оние ученици кои во однос на влијанието на етнички чистите училишта за градењето на меѓуетничката доверба немаат јасно дефиниран став во поглед на ова прашање, што нè наведува на фактот дека треба да помине подолг временски период за да се согледат јасно предностите било на етнички чистите училишта било на етнички мешаните, и се во контекст на градењето меѓуетничка клима и амбиент во Република Македонија. Учениците Македонци повеќе го поддржуваат ставот дека предност треба да им се даде на етнички мешаните училишта, но исто така е голем бројот на учениците кои не се согласуваат со овој став, како и оние кои немаат јасно издеференциран став по ова прашање, што нè наведува на фактот кој го истакнавме и претходно дека сè уште во државата нема јасно издеференциран став кај учениците, на кои училишта треба да им се даде предност во етнички мешаните региони, за да се изградат многу похармонични односи помеѓу етничките заедници во Република Македонија, за кои во моментот мора да се признае не се на завидно ниво во скоро сите сегменти на македонското општество, па и во образованието. За разлика од учениците на албанската и македонската заедница, кои немаат многу јасно издеференцирани ставови во однос на етнички мешаните училишта и нивното влијание врз меѓуетничката клима, учениците од ромската, влашката и турската заедница ги преферираат, пред сè, етнички мешаните училишта и се на мислење дека тие ќе создадат многу подобра меѓуетничка клима, за разлика од етнички чистите училишта.

На крајот од ова анализа, не можеме а да не истакнеме дека најголема етничка дистанца и разлика во ставовите се јавува

помеѓу учениците од албанската и македонската заедница, дистанца што не е присутна кај припадниците на ромската, влашката и турската заедница. Нашето мислење во однос на преференцијата на етничките чисти или етнички мешани училишта при градењето на една глобална образовна стратегија е дека би требало да им се даде предност на етнички мешаните училишта во етнички мешаните региони, затоа што тоа е основа за елементарна меѓуетничка комуникација. Етнички мешаните училишта би ја подготвиле и климата за дополнителни промени во училишниот курикулум кои би биле во функција на подготвување на населението за соочување со состојбите што ги условуваат легалните мерки на билингвалноста.

5. Религијата, мултиконфесионалноста и мултикултурализмот

Мултикултурализмот во својата суштина е тесно поврзан со мултиконфесионалноста, а со тоа и со религијата. Со други зборови, во мултиетнички заедници опстојуват различни религии. Или едноставно кажано мноштво култури, мноштво религии. Оттука само по себе се наметнува прашањето за религијата како општествен феномен во духот на мултикултурните општествени заедници.

5.1. Определби на религијата

Аспектите на проучувањето на религискиот феномен се, всушност, толку многу меѓусебно и испреплетени што е речиси невозможно понекогаш да се издвои религиско то учење од филозофските и социолошките страни на феноменот. Токму затоа и сфаќањата за религијата се во зависност од нивните застапници, често пати контраверзни и спротивставени. Така, многу пати, таа се посматра како еден од облиците на диференцираната општествена свест, покрај моралот, уметноста, науката и философијата, а присутни се и мислењата дека таа е една од најзначајните општествени институции. Некои социолози, наспроти тоа, повеќе се расположени да ја третираат религијата

како дел на општата човекова култура, како посебен културен феномен, кој има свои определени културни функции во општествениот живот. Од друга страна, за некои таа е историски феномен, кој барем во познати форми ќе исчезне со својот развој на општеството и човековата свест, додека, за други, се работи за универзален феномен, кој во ваква или онаква форма секогаш ќе биде присутен во општеството и во човековиот живот.

Во тие рамки, човекот ја изградува и свеста за сопственото постоење и за своето место во најопшт редослед на нештата и појавите. Таа свест е составена од најразлични религиски претстави за светот и за себе, со кои тој си ја објаснува стварноста во која живее. Во таа смисла, се јавува и определена групна свест на луѓето за себе и за стварноста, а која свест вклучува во себе и одреден морален кодекс на однесување, кој произлегува од тие верувања и чувства, симболи и ритуали, кои се секако дел на човековата култура.

Зборот религија доаѓа од латинскиот јазик и значи вера, побожност, или поконкратно: а) според римскиот писател Марко Тулиј Цицерон (106-43 п.р.н.е.) терминот религија доаѓа од латинскиот збор *релегере*, што значи повторно чита, со смисла на повторување на верските обреди; б) додека, според христијанскиот писател Луциј Цецилиј Лактанциј и епископот Аврелиј Августин (354-430 пр.н.е.) станува збор за терминот *религаре* - што значи поврзува, обврзува, при што се мисли на врската на луѓето со боговите, Богот, а обврската значи прифаќање на определен начин на живот. Религијата, во текот на развојот на човековата историја променила огромен број вариетети на форми, и во тој контекст е доста комплексна за дефинирање.

Според Л. Павичевиќ, ако го бараме оној род или онаа општа класа на појави под кои треба религијата при дефинирањето да ја подведеме, може да се каже дека таа класа ја сочинува човековата културна активност или производството во целина. Човековата културна активност се состои во создавање на најразновидни орудја, институции, поими и симболи, со чија што помош човекот ја приспособува, односно ја создава надворешната и сопствената природа, остварувајќи ги притоа своите човекови цели и идеали. Религијата е еден од облиците на човековата

културна дејност . Преку неа човекот мисли дека го осознава светот и , од другата страна , го при способува на своите човечки потреби, да влијае на него. Особеноста на религиските активности е во тоа што во неа човекот за да влијае на природата и ја објасни својата положба во светот се обраќа на натприродните сили, односно на натприродното суштество или суштества. Религијата, значи, на почетокот може да се дефинира како верување во светот од онаа страна на реалниот свет или како врска на човекот со суштествата од онаа страна на реалниот свет.

Религијата многу често се дефинира како верување во Бог. Меѓутоа, некои истражувачи на религијата се на мислење дека ни едната, ни другата замисла (суштество од другата страна, Бог) не се подобни за дефинирање на религијата . Всушност, тие тргнуваат од претпоставката дека во дефиницијата на религијата треба да влезе како критериум онаа нејзина карактеристика или замисла која е заедничка на сите религии . Ако се тргне од таа претпоставка може да се каже дека замислата за Бог, како одредница на религијата , е несоодветна , затоа што во многу постарите религии не се јавува замислата за Бог , туку замислата за духови . Посебно замислата за еден Бог (монотеистичките религии) се јавува на релативно висок и подоцнежен степен од човечкиот развој . Аргументацијата против дефинирањето на религијата, воопшто, преку идејата за Бог, во секој случај, изгледа заснована и е прифатлива.

Погодноста на замислата за натприродното, како карактеристика за дефинирање на религијата , посебно ја оспорувал познатиот француски социолог Емил Диркем . Според него, и моментот натприродно го среќаваме релативно доцна , во време на развиената христијанска замисла на религискиот објект. Вистина, и човекот во времето на првобитната заедница им припишува и на најбезначајните предмети необични својства , го населува универзумот со посебни принципи кои се составени од најразлични елементи , надарени со одредени нешта , кои многу тешко можат да се објаснат. Меѓутоа , според Диркем , немаме право идејата за натприродното и мистериозното да ја припишуваме на првобитните луѓе, затоа што тие не дошле ни до поимот за посебниот природен ред . Само кога тие луѓе би имале

идеја за нужната врска помеѓу природните нешта би имале право нивните претстави за посебните сили (духови) да ги означиме како претстави за натприродното. Но, бидејќи таква динстинкција нема кај примитивните луѓе, за нив нема ништо необично и мистериозно во убедувањето, на пример, со гестови, потоа со разни ритуали, да може да се спречи дождот, да се запре движењето на ѕвездите, односно да се измени еден постоечки поредок на нештата надвор од човекот. Диркем, понатаму, докажува дека ни замислата за Бог не може да се земе како основна определувачка димензија на религијата и тоа не само поради веќе наведената причина, туку затоа што постои една многу развиена религија, во која идејата за Бог не игра значајна улога, тоа се однесува, пред сè, на будизмот. Според Диркем, ниедна наведена замисла или идеја не може да се смета за карактеристика заедничка на сите религии, не значи дека такви карактеристики воопшто не постојат и не се заеднички за сите религии. Таа постои и според Диркем се состои во поделбата на нештата на свети или сакрални и профани или обични. Секаде каде што има религија, тука има и доживувања на светото и означува нешто што е свето. Свети можат да бидат духови и богови, но единствено тие. Најповеќе, затоа што во религијата сè може да добие карактеристика на свето, свет е и одреден простор, одредени места, како што постои свето време, некои свети зборови и некои сознанија и вистини. За будизмот се свети четири вистини кои Буда ги истакнал во својата *Беседа за Бенарес*, а зборуваат за човековите страдања, за нејзините причини и патишта за отстранување на страдањето, што значи дека имаат исклучиво антрополошко-етички, а не религиски содржини, во смисла учење за трансцедентното, натприродно суштество. Но, поради учењето за светоста на тие вистини, будизмот е религија.

Светото и профаното се замислуваат како својства од потполно хетерогена природа и тие, во суштина, се разликуваат и по моќ и по вредност. Во таа замисла за суштинската хетерогеност на светото и профаното, свој корен има и религискиот ритуал, односно систем на посебни прописи и дејствија преку кои им се приоѓа на сето она што означува нешто свето. За комуникација со светите нешта се одредуваат и посебни лица-свештеници, и др.

Се мисли дека ова Диркемово сфаќање на улогата за доживување на светоста во одредување на религијата е точно, затоа што религијата, во вистинска смисла, не може да биде дефинирана без издвојување на светите нешта. Но кога се истакнува дека моментот или карактеристиката за натприродното не е, исто така, карактеристичен и конститутивен за религијата, се мисли дека Диркем не е во право. Дури и ако се тргне од неговиот опис и конкретното одредување на замислата за светото, ќе видиме дека во таа замисла е содржана и замислата за натприродното. Диркем, во суштина, истакнува дека е свет она што од сосема друга природа од профаното (обичното) и дека е потполно хетерогено во однос на профаното. Меѓутоа, бидејќи на она што е од сосема друга природа му се придава посебна моќ, штом се спрема нив има посебен однос и став (стравопочитување), во тој случај и тоа е натприродно. Ништо не смета што примитивните луѓе според мислењето на Диркем не дошле до јасни идеи за природниот поредок и што во тој случај нивната замисла за натприродното не е изградена во спротивност со ставот кон јасниот поим за природниот поредок. Во суштина, кога е збор за развиените религии, како што е старата еврејска монотеистичка религија каква што наоѓаме формулирана во првиот дел на Библијата (Стариот Завет), извесно е дека одредени простории (на пример, храмови) и разни други нешта се сметаат за свети, само затоа што се замислуваат како инкарнација на замислата и идејата, која потекнува од божјото суштество (Павичевиќ В., 11-13, 1980).

Во тој контекст, можеме да заклучиме дека заедничка димензија на сите религии е настојувањето, кај сите нив, светот да го делат на две заемно исклучиви категории, и тоа, во свет на *световното или профаното* и во светот на *светото или сакралното*. Световниот свет е оној на секојдневното случување, светот во кој луѓето бараат и откриваат причинска поврзаност меѓу појавите што влегуваат во неговиот состав. Светиот, пак, се однесува на светите нешта, кои се согледани како натприродни, како нешта што бараат посебно внимание, коишто треба да бидат третираны со почитување, за кои се предвидени одредени забрани и др. Религијата се однесува на „светот на светото“ и претставува

збир на верувања, симболи и практики, ритуали. Се темели на идејата за сакралното (светото) и ги обединува верниците во религиозна заедница. Сакралното е спротивно на профаното (световното), бидејќи предизвикува страв и почитување. Социолозите повеќе ја дефинираат религијата, по пат на укажување на сакралното, отколку на верувањето во Бог или богови, од причина што тоа ги овозможуваат, на пример, некои верзии на будизмот што не содржат елемент на верување во Бог.

Научното изучување на религиските институции, верувања и практики, ги има своите корени во марксизмот и неохегелијанската критика на религијата, но првенственото се поврзува со трудовите на Емил Диркем, Георг Зимел, Вилијам Робертсон Смит, Ернест Трелч и Макс Вебер. Треба да се прави разлика помеѓу социологијата на религијата и религиозната социологија (позната и како католичка социологија), којашто е употребувана од страна на католичката црква, за подобрување на ефикасноста на мисионерската работа во индустриските општества и која е поврзана со феноменологијата и антропологијата на религијата.

Социологијата на религијата треба да биде разбрана како критика на позитивистичките теории од 19 век, кои се обидуваа да ја објаснат религијата врз основа на рационалистички и индивидуалистички претпоставки. Позитивистичката традиција смета дека религијата претставува погрешно верување на поединците кое ќе исчезне кога научната мисла ќе биде масовно прифатена во општеството. Претпоставката била, на пример, дека дарвинизмот ќе ги поткопа религиозните идеи за постоењето на божествен творец. Религијата била сметана за ирационална. Социологијата на религијата, на почетокот од сопствениот развој, за споредба, се интересира за религијата како нерационална, колективна и симбиотичка. Таа не се интересира за историските извори на религијата во примитивното општество. Религијата не се базира на погрешното верување, туку таа е реакција на човековата потрага по смислата. Таа не е индивидуалистичка, туку социјална и колективна. Тука станува збор за симболи и ритуалите во поголема мера отколку што станува збор за вербата и знаењето. Оттука, растежот на научното знаење е практично ирелевантно за социјалните функции на религијата.

Класичен пример за социолошката перспектива, типична за овој период, е Диркемовата студија за религијата: Елементарни облици на религискиот живот. Тој ја дава дефиницијата на религијата која денес, сè уште е најприфатена и можеме да ја сретнеме во скоро сите учебници по социологија. Тој ја дефинира религијата како унифициран систем на верувања и практики од значење за сакралните, светите нешта, т.е. нешта кои се ставени на страна и забранети - верувања и практики кои се обединуваат во единствена морална заедница наречена црква, сите кои се придржуваат до нив. Под елементарните облици, Диркем ја подразбира базичната структура на религиозната активност, тој ги отфрла како ненаучни сите истражувања на примитивните извори на религијата, концентрирајќи се на социјалните функции на религиските практики. Тој, исто така, ја отфрла рационалистичката критика на вербата фокусирајќи се на практиките кои се од значење за сакралното. Неговиот пристап сè уште има големо влијание врз социологијата на религијата.

Во рамките на социологијата на религијата постојат две спротивставени традиции, Диркемовата и Веберовата. Додека Диркем бил заинтересиран за социјалните функции на религијата воопшто, поврзан со социјалната интеграција, Макс Вебер првенствено бил насочен кон прашањето на теодицејата (објаснувањето на фундаменталните морални проблеми поврзани со смртта, страдањето и злото) и споредбеното проучување на стремењето за спасение. Вебер идентификувал две главни религиски ориентации кон светот - мистицизам и аскетизам. Тој, особено, се интересирал за религиските ставови за економијата.

Некои социолози сметаат дека во модерните општества, како последица на урбанизацијата, културниот плурализам и ширењето на научното знаење, видливо е присутен процесот на секуларизација или слабеење на религијата. Оваа теза е оспорувана од страна на социолозите кои истакнуваат дека религијата не е поткопана, туку дека само се трансформира (Маршал Г., 2004, 450).

ВТОР ДЕЛ

ИНТЕРКУЛТУРНА КОМУНИКАЦИЈА

6. Феноменот комуникација

Општествената средина е мозаик на односи и нивната организација, моделирање, планирање, реализација, следење, унапредување, анализа и евалуација како нужност и неминовност го поставува императивот на размена на идеи и мислења, испраќање и примање на информации и пораки и создавање стабилна и ефикасна врска со неговото опкружување. Оваа слика ја потврдува синтагмата „Секој културен модел и секој акт на општествено однесување вклучува комуникација било во експлицитна било во имплицитна форма“.

Процесот на комуникација има особено значење за секоја заедница кој а е насочена кон опстанок, развој и просперитет, затоа што комуникацискиот акт е начин да се изрази дефинираниот идентитет и создаден авторитет. Тука секоја индивидуа која е дел од заедницата има можност да направи правилен избор на координатите кои водат по патот на успехот. Особено отворената, двонасочна и недирективна комуникација во заедницата, има една основна цел која се однесува на поттикнување на интерес и добивање повратна информација за заедницата во насока на мислења, предлози, сугестии кои ќе бидат во функција на развој и унапредување на истата во целост. Постои уште еден силен аргумент кој говори за тоа дека комуникацискиот процес е повеќе од потребен, затоа што претставува можност за остварување на интеракциски односи со другите субјекти во заедницата, а ем патиската обоеност на интеракцијата обезбедува услови за поголем квалитет на живеењето на членовите на заедницата. Моќта на комуникацијата врз индивидуата во градењето на односите со заедницата и воспоставување комуникциско-интеракциски одн осн со другите членови е посебно изразена во умењето да се покрене интересот и вниманието на опкружувањето кон целите, задачите, приоритетите, потребите, традицијата, состојбата, идентитетот и насоките за развој на една заедница во вистинско време и на адекватен начин. Од друга страна, низ комуникацискиот акт во заедницата се информира за планирањето, реализацијата и евалуацијата на некоја активност, со што не само што се

окупираат членовите, туку и се насочуваат на процес на активно слушање, создавајќи услови за зголемување на квалитетот и функционалноста на својата дејност во етапата на планирање на развојните и стратешки планови, односно во мисијата и визијата за сопствениот просперитет.

Овој модел на симбиоза на дејствување на комуникацискиот процес меѓу членовите во заедницата има големо влијание на градењето на отворен систем во заедницата, заедништво и чувство на припадност и одговорност, индивидуална и колективна. Таа севкупност значително влијае на подобрување на квалитетот на живеење, не само на индивидуата како дел од затворен систем туку и на заедницата во целост.

6.1. За природот кон комуникацијата

Комуникацијата е важна категорија на постоењето и претставува „патување“ до себе и до светот. Таа поврзува и спојува. Со комуникацијата се врши размена на искуства - од мислење до активност. Како процес и интеракција, воспоставува нова скала на вредности. Комуникацијата е неизбежна кога човек ги развива своите способности и кога твори интелектуални, научни, морални и уметнички вредности, и кога остварува соработка и судир со општеството.

Комуникацијата и општеството се проткајуваат во секоја компонента од своето битисување. Тие се во таков однос што непрестајно се условуваат и воспоставуваат најблиска заемност. Општеството, во таа смисла, треба да оствари адекватна комуникација и со себе, и со другите, зашто тоа е основна причина за цивилизациски напредок.

Човечката заедница, денес, се препознава како застарена ако не е поврзана со модерните комуникациски процеси. Бесконфликтниот начин на живот е еден од типичните облици на пасивна егзистенција на идеолошкото општество. Потполната „согласност“ и апсолутниот „ред“ се противат на природата на креативната разноликост и сложеност на човековиот индивидуалитет. Таму каде што нема неочекувано и независно мислење, каде што нема судири во мислењата, каде не се бараат

начини за целосно човеково разбирање, нема изгледи да се преобликува она што во општествениот живот останало статично и конзервативно. Овде комуникацијата тешко може да најде свое гнездо. Некритичкото идентификување со „постоечките“ вредности и владејачките примероци е чин на пасивност кој ја жртвува разновидноста на човековото самопотврдување и порастот на вредности како „свесна размена на симболи“. Бесконфликтноста го поништува индивидуалното чувствување на светот и го оспорува присуството на комуникацијата како активна свест и внатрешна реадаптација на пречекорувањето.

Конфликтот, кој се јавува како милитантна појава, исклучително како идеја на „готово“ и „единствено можно“ решение, станува несовладлива тешкотија во индивидуалната и колективна комуникација. Најспорен е оној конфликт кој настојува со сила и вештачки да го поништи секој вид на судир, судир кој тежнее кон нивелација на секаква разлика во мислењето и однесувањето.

Од друга страна, животот без конфликти отстапува пред привидот на воспоставената психофизичка рамнотежа и свесното или несвесно согласување со губењето на слободен избор и слободно постоење. Без судир со протагонистите на неслободни и наметнати општествени односи, без отпор кон силата на доминација, новите вредности ќе останат заробени и неплодотворни. Токму затоа, креативниот судир е еден од предизвикувачите на промени и пораст на вредности кои ќе не избават од опасноста од осиромашување на прогресот.

Фактот за „лажен прогресивен развој“ и узурпација на индивидуалитетот во „привидната“ цивилизираност на општеството, денес, го разгори огнот наречен силна мотивираност и како патоказ го насочува вниманието кон проблемот на комуникација, детерминираност и обликување на чинот и однесувањето во него. Од друга страна, ставајќи ја комуникацијата во релација со сите составни делови на заедницата. Актуелноста за овој проблем е оправдана од теориско-емпириските сознанија за неопходна промена на философијата на комуникацијата. Денес, нејзината неприспособеност е сè поочигледна. Затоа е неизбежно прашањето: „Од што треба да се почне?“, „Каде е почетокот?“. Од

семејството и училиштето како општествени формации и клетки на пошироката заедница, од една страна и културата во најширока смисла, од друга страна. Почетоците на двете страни не се дистанцирани, туку се само два функционално поврзани модалитета на една комплексна реалност. Во тој контекст, се наметнува и повторно, по којзнае кој пат, актуализира прашањето за природата и значењето на комуникацијата и облиците во кои се јавува, нивната содржина и односите во неа. И доколку истата не се менува и не ги следи правците на менување во опкружувањето во кое е составница се евидентира застој на процесот на прогрес. Затоа, неопходно е комуникацијата да се преобликува во креативни „рамки“ заради усовршување на комуникацискиот чин и пораст на комуникациските потенцијали. Колку заостануваат сегментите од општествената заедница зад таквиот цивилизациски императив покажува сè уште присутната слика на немодерни институции кои претставуваат касета на мртви сознанија. Во оголениот свет на факти, по правило, нема ни трага од разиграност на фантазијата и инвенцијата. Тешко може да се говори дека во царството на мртви факти сè повеќе се поттикнува љубопитност и способност за креативно мислење и однесување. Оттука потребата од унапредување на процесот на комуникација.

Сознанието дека комуникацијата претставува патување кое ги поврзува минатото, сегашноста и иднината е друг мотивирачки елемент којшто го покренува нашето внимание. Комуникацијата со минатото го оддалечува денешниот свет од својата изворност и автентичност. Способноста за идентификација со минатото е втемелена и се наоѓа во длабочините на исколот и во историскиот континуитет, како и во општествените навики и е израз на сфаќањата и на човекот и на историјата, дел од активната свест за сопствениот идентитет.

На крај, да се говори за минатото, без сознанија за сегашноста и визији за иднината, нема смисла!

6.2. За значењето на комуникацијата

Често пати е поставувано прашањето за значењето на комуникацијата. И овде го поставивме истото прашање. И

повторно ќе кажеме дека значењето на комуникацијата никогаш нема да згасне и ќе постои сè додека постои човечкиот род . Во литературата можат да се сретнат многу аргументирани одговори кои на проблемот му приоѓаат од различни аспекти, но секогаш треба да се има предвид времето во кое проблемот е истражуван и аголот на видување . Затоа ова прашање никогаш не губи од својата актуелност . Нашите размислувања околу проблемот на комуникацијата почнуваат од основното прашање определено како: „Зошто комуницираме?“.

Процесот е течение, резултат на движење и плод на развој и во таа смисла - содржински обоен . Затоа , комуникацискиот процес испреплетен во сопствената содржинска мрежа оправдано егзистира.

Текстот, кој следи , е обид да одговориме на прашањето коешто го поставивме на почетокот : Зошто е потребна комуникацијата, односно, во што се состои нејзиното значење? За значењето на комуникацијата говорат педагозите , психолозите, социолозите, комуниколозите . Ние ќе се обидеме да го определиме значењето на комуникацискиот акт преку обидот да одговориме на прашањето: *Зошто комуницираме?*

Во определувањето на значењето на комуникацијата појдовме од основниот факт дека комуникацијата е основна претпоставка за човековото битисување . Како од филогенетски ^{*}, така и од онтогенетски аспект ^{**}, битисувањето на човекот не може да се замисли без неговата специфична способност за комуникација. Тврдењето за дихотомен аспект на човековиот развој го насочува значењето на комуникацијата во процесот на антропогенезата, а паралелно со тоа и придонесот на комуникацијата во процесот на развојот на личноста. Во текот на филогенетскиот развој , со појавата на работата , се развиваат психичките функции , а посебно способноста за мислење. Мотивите и емоциите се побројни и поразновидни. Со појавата на самосвеста, човекот станува свесен за своите чувства , мисли,

^{*} Под „филогенетски“ аспект се подразбира историскиот развој на човекот, еволуционото формирање на човековиот вид.

^{**} Под „онтогенетски“ аспект се подразбира развојот на единката од оплодена јајце-клетка до потполн организам.

потреби. Своео однесување го регулира не само со вродените потреби, туку и со одредени принципи. Се развива говорот. Заедничката работа ја поттикнува потребата од меѓусебно соопштување, која ја задоволува со формирање на говорот како средство за комуникација. Со други зборови, човекот од биолошко суштество станува биосоцијална личност со специфични карактеристики на психичкиот живот и однесување. Оттука и непобитниот факт дека човекот има потреба уште од своето раѓање од емоционален контакт со другите луѓе. Длабоко проникната во неговата внатрешност го условува човековото битисување.

Комуникацискиот механизам, основен во развојот на личноста, го движи процесот на усвојување вредности и вредносни ориентации и традиции на една општествена заедница, на тоа место, таму и тогаш, на нејзината култура^{***}, но и културата на другите. Човековата комуникациска природа посебно доаѓа до израз во реализирањето на културата како животен стил и умствени случувања во него. Тој комуницира со вредностите од минатото и сегашноста, со луѓето од сите векови, каде наоѓа одговори на прашањата што ги поставува неговиот немир.

Меѓу последните испишани редови ненапишано, а сосема јасно, се насетува уште еден исказ којшто тврди дека комуникацијата ги движи процесите на индивидуализација и социјализација. Развојот на потенцијалите на единката не е можен без индивидуален продор. Низ сопствената активност личноста го потврдува своето индивидуално суштествување. Комуникациската активност поттикнува и создава можности за развој на личноста, самостојна, автономна и автентична личност.

Од друга страна, паралелно со индивидуалното е и општественото, социјално битисување на човековата личност. Човекот во комуникациските дејствија го усвојува начинот на однесување, правила и вредности, зашто низ процесот на социјализација „поединецот се подготвува за учество во општествениот и културен живот“ (Ѓеорѓиевски, 1996, стр. 189). На

^{***} Под култура подразбираме севкупност од начини на мислење и дејствување во дадено општество, нејзините вредности, претстави и системи, сфаќања и однесувања.

тој начин обезбедува успешно функционирање и обнова на општеството.

Оттука со сигурност говориме за бивалентноста на комуникацијата во формирањето, развојот, но и изразот на индивидуалитетот и социјалитетот на една личност. Движењето по така трасираниот пат на значењето на комуникацијата го потврдува фактот дека комуникацијата е врска меѓу поколенијата и столб на кој се издига социокултурниот опстанок на човештвото. Едноставно ќе речеме „*Комуникацијата е Conditio sine qua non за човечкото суштествување*“ (Мирасчиева, 2007, стр.11).

Поливредноста на значајот на комуникацијата развивајќи се во ширините и длабочините на посебната наука комуникологија, како и интердисциплинарниот приод кон овој проблем доведе до степен на развој на степен на парадигма (Kujundžić, 1988, 13). Авторот ќе истакне дека „благодарение на моќта на комуникацијата и преносот и размена на искуства луѓето во својот развој го достигнале нивото на кое денес се наоѓаат. Во таа смисла, сосема разбирливо е дека целокупниот човеков развој е определен од ефикасноста на системот на пренос и преработка на нови знаења односно од ефикасноста на комуникацискиот систем. Оттука и обидот на авторот за хронолошки приказ на дијалектичката проткаеност на развојот на комуникациските облици и облиците на организирање на образованието. Така, објаснува Кујунџиќ, кога човекот ја присвоил вербалната комуникација, образовниот процес се засновал на знаковата размена на искуства. Со појавата на писменото комуницирање се појавуваат првите облици на поуки, максими и принципи на поучување, а образованието станува егзегеза, односно толкување на светите и световните верифицирани книги. Развојот оди понатаму. Со појавата на печатената комуникација се создаваат услови за демократизација на пристапот кон извори на информации па без поголеми трошоци секој граѓанин, со помош на печатени извори, може да стекне научни и уметнички искуства. Нов напредок во комуникациската теорија и практика настанува со воведување на нумеричката, квантитативна комуникација. Експериментите, вежбите и разните облици на практична работа во комуникација сè повеќе го намалуваат доминантниот

вербализам во комуникацискиот чин . Натамошниот развој акцелерира со информациска комуникација чие што основно значење се состои во преминот од монолошки во дијалошки принцип на структурирање на комуникацијата. Првиот чекор во приодот кон феноменот поаѓа од зборот комуникација и неговото етимолошко значење. Имено, „изворното значење на некој збор, често пати не е важно, но понекогаш е корисно да се сетиме на него“ (Мужиќ, 1976, стр. 508-511). Зборот комуникација има свој корен во поимот заедница (lat.communis - заеднички) и припаѓа на семејството зборови од ист извор како и комуна. На ова сознание често треба да се присетуваат сите затоа што со комуникацијата се опфаќаат одредени вредности и содржини, ги опфаќа сите аспекти на одделни активности. Ова потсетува на две значајни суштински компоненти и тоа дека подеднакво е важно „што се комуницира“ и „како се комуницира“, со тоа што кај последното не е важен само начинот и техниките на комуникација, туку повеќе се важни меѓучовечките односи кои ја претставуваат рамката во која се одвива некоја комуникација. Комуникацијата, како и секое друго дејствување, поаѓа од одделни цели и задачи, со посебен акцент на афективните цели (ставови, емоции и вредности). Тоа не значи дека интелектуалните и психомоторните цели се помалку вредни, туку истите без соодветни ставови, се меч со две острици. Во тој контекст, Мужичќ смета дека емоционалниот аспект на насоченоста на прогресот претставува пропулзивна сила кон победа на хоризонталната и демократска комуникација над вертикалната и авторитарската комуникација. Комуникацијата како процес на создавање на значења низ соодветен комуникацискиот однос произлегува од потребата за пренесување на генерализирани сознанија, искуства и вредности, со цел да се обезбеди натамошен континуитет и развој на општеството.

Во обидите да го определиме значењето на комуникацијата, едноставно заклучивме дека човекот без комуникација е како „риба без вода“.

Ако гореиспишаните редови се доволни, тогаш ова е нашиот скроман придонес кон сетот одговори на прашањето за значењето на комуникацијата.

6.3. За природата на комуникацијата

Сознанијата од досегашната расправа полека нè воведоа во длабочините на проблемот и го наметнаа прашањето за определување на основниот поим, комуникација. Во делот што следи ќе се обидеме да претставиме одделни обиди за дефинирање на поимот, структурата и видовите на комуникација како и одделни теориски постулати.

6.3.1. Пристапи во определување на поимот комуникација

Комуникација е збор со богата историја. Етимолошки потекнува од латинскиот јазик (communication) и значи соопштување, општење, врска, соопштение (Вујаклија, 1974, стр.450), појава на земање учество во дискусија.

Во современата литература сретнавме повеќе обиди за дефинирање на поимот комуникација. Се обидовме истите да ги класифицираме во поширока и во потесна смисла.

Пристапите во определувањето на поимот комуникација во поширока смисла опфаќаат два аспекти: а) комуникацијата како процес и б) комуникацијата како вештина.

Од литературата што ни беше достапна ги издвоивме следниве дефиниции во кои комуникацијата се определува како процес.

„Комуникацијата е информациски процес“ (Дотлиќ, 1989, стр.35) процес на размена на информации (Вујаклија, 1974, стр.198). Во Педагошкиот лексикон комуникацијата се определува како процес на меѓусебно поврзување во заедница (1996, стр.244). За М.Белова, комуникацијата е процес на појава на индивидуално и општествено однесување (1997, стр.183). И за М.Братаниќ, комуникацијата е процес на создавање значења (1993, стр.76). Комуникацијата е двонасочен процес кој се одвива меѓу комуникациските партнери, истакнува Буркарт (2000, стр.317). Комуникацијата е сложен процес кој истовремено се јавува и како процес на интеракција меѓу индивидуите и како информационален процес и како процес на заемно влијание и разбирање (М.Андреев и др., 2000, стр.271).

Од дефинициите кои се однесуваат на комуникацијата како вештина вниманието го задржавме на најинтересните за нас.

Комуникацијата е вештина која бара заемна координација и адаптација на однесување на нејзините учесници (Дотлиќ, 1989, стр.30).

Според Брајша, комуникацијата е специфична интерперсонална вештина која се учи и усвојува низ три основни фази: информирање, препознавање и вежбање (Брајша, 1990, стр.17).

Определувањето на комуникацијата како вештина сметаме дека го стеснува нејзиното значење, од причина што поимот вештина означува свесна активност. Вештината се стекнува со често повторување и тече по строго утврден редослед на активности. Доколку пристапот на комуникацијата е на ниво на вештина, тогаш комуникацијата би била строго утврдена.

Определбата на комуникацијата како процес за нас е прифатлива и оправдана поради фактот што со поимот процес се означува движење, тек, течение, начин на кој нешто се случува. Во таа смисла, комуникацијата како процес може да го менува својот тек, во процесот на комуницирање покрај свесното учествува и несвесното, а како продукт на тој процес може да биде создавање на вештини за комуницирање.

Пристапите во определувањето на поимот комуникација, во потесна смисла, се однесуваат на нејзините структурни елементи, за кои повеќе ќе говориме нешто подоцна, во делот кој се однесува на структурата на комуникацијата. Овде само ќе споменеме неколку дефиниции за кои сметавме дека се интересни за нашиот предмет на интерес.

Н.Рот (N.Rot, 1994, стр.13) комуникацијата ја дефинира како однос меѓу единките со помош на знаци. Комуникацијата е однос (интеракција) на некоја личност кон медиумот односно информацијата. (L.Vognar и M.Matijević, 1993, 262). Под комуникација се подразбира размена на информации меѓу две или повеќе личности. Комуникацијата претставува интеракција која се реализира со помош на знаци, симболи и сигнали кои пренесуваат значења, идеи и искуства. (Delamont, 1976, 119). Според М.Вилотијевиќ (М.Вилотијевић, 1999, 349), комуникацијата е

пренесување на пораки од една до друга личност, така што може да се разбере и врз основа на неа да се влијае.

Наведените определби на поимот *комуникација* содржат други термини како однос, порака, информација, кои нужно треба и да се определат. Тие повеќе или помалку ги користат структурните елементи на комуникацијата заради нејзиното определување, стеснувајќи го нејзиниот поим, па како такви цениме дека не можеме да ги прифатиме.

Проучувањата на определувањето на поимот комуникација нè упатуваат на сознанијата:

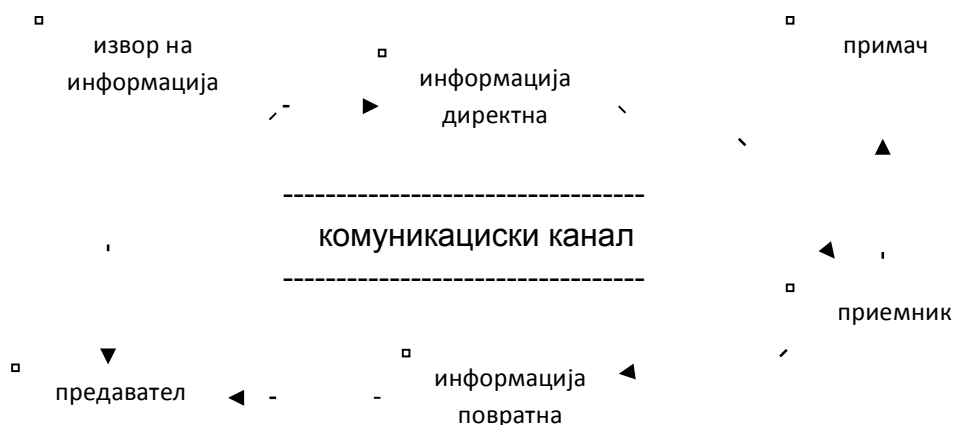
- комуникацијата е процес во кој луѓето се наоѓаат на одредена позиција;
- позицијата го определува нивниот однос;
- од квалитетот на односот зависи нивното однесување и текот на комуникацискиот процес;
- комуникацискиот процес, изразен во интерактивен модалитет на заемно дејство, води кон успех;
- комуникацијата едноставно е размена на идеи;
- има карактер на организирање и институционизирање, но не и унифицираност.

Затоа сметаме дека „комуникацијата“ може да се определи како динамичен процес на проток на дејствија и специфична форма на социјална интеракција” (Мирасчиева, 2007, стр.16).

6.3.2. Пристапи во определувањето на структурата и текот на комуникацијата

Секогаш во комуницирањето се пренесува некаква содржина, но исто така секогаш се определува и дефинира односот спрема оној со кој се комуницира. Тоа значи дека процесот на комуникацијата можеме да го проучуваме од два аспекта, од аспект на елементите кои ја градат структурата, односно структурниот аспект, и од аспект на односот меѓу структурните елементи што се однесува на односниот аспект. Основниот модел за разбирање на комуникацијата претставува Ласвеловата парадигма (во Džinić, 1978, 53): кој зборува, што

зборува, со кој канал, кому му зборува, со каков ефект (слика 1). Елементите од веригата, кој и кому, се однесуваат на актерите на комуникацискиот процес. Затоа, говориме за два аспекта на комуникацијата: структурен и односен.

Слика 8. Модел на комуникација според Ласвел

Проучувањето на комуникацијата од структурен аспект укажува на неколку структурни елементи кои го сочинуваат основниот скелет на комуникацискиот процес. Тие се: информацијата, комуникацискиот канал, комуникатор, реципиент, повратна информација и интеракција.

Информацијата е основниот структурен елемент на комуникацијата. Таа ја определува содржинската страна (содржината) на комуникацискиот процес. Изворно, зборот информација потекнува од латинскиот јазик *informatio* и значи поучување, упатување, упатство, извештај (Вујаклија, 1974, стр.371). Во најширока смисла на зборот, под поимот информација се подразбира каков било податок за некои пред тоа непознати факти или настани (Vud, 1996,197). Во секој говор, информацијата означува известување или новина и е предмет на комуникацијата (Pedagoška enciklopedija 1, 1989, 279). Информацијата е порака чијашто содржина може да биде мисла, поим, идеја, чувство. Пораките, односно содржините меѓу испраќачот и примачот, се различни мисловни конструкции (ставови, констатации, заклучоци, толкувања) преку различни врски и средства кои доаѓаат до

примачот. Пораката, всушност, е намерно, свесно, аранжиран, подреден збир на симболи, со кои се пренесува значењето. Основни нејзини атрибути се намера, содржина и код (Даниловиќ, 1996,128-130). Намерата се однесува на крајната цел на примената порака. Во врска со намерата, пораката има за цел:

- да го информира оној кому е упатена;
- да предизвика промени во неговите ставови, мислења и убедувања;
- да предизвика промени во неговото однесување.

Содржината означува збир на информации за да се постигне целта и се однесува на факти, концепти, принципи, методи односно информации кои се предмет на комуникацијата. Информацијата по својата содржина може да биде когнитивна (поврзана со факти), регулативна (го регулира текот на интеракцијата) и индикаторна (соопштува за личноста, нејзините својства, наклонетост, емоционална состојба, морални, естетски и други квалитети) (Дотлиќ, 1989, стр.45).

Кодирањето е систем на симболи, односно знаци со кои пораката е комуницирана. Знаците се пренесувачи на пораката. Со нив се распознава , сознава , заклучува , па според тоа имаат одредено значење. Знаците кои означуваат некој објект, односно појава или настан (Даниловиќ,1996,139) го дефинираат поимот и имаат денотативно значење, односно даваат податоци за одреден однос, настан, појава, објект. Доколку знаците означуваат чувства и емоции имаат конотативно значење , односно се самоодбележувачки и самоозначувачки . Од друга страна , пак , знаците можат да бидат претставени во облик на зборови, реченици, гласови , симболи , мимики , гестикулации , движења на телото, односно пораката може да биде вербална или невербална (Војновски-Стојановски,1971, 91). За да ги постигне своите цели, пораката во информацијата треба да задоволи одредени барања:

- да поседува одредени карактеристики, како: интересност, јасност, прецизност, разбирливост и убедливост;
- достапност за оној кому му е упатена;
- вредност за оној кому му е упатена (Даниловиќ, 1996, 128-130).

Можеме да заклучиме дека:

- информацијата е основен елемент на размена, затоа што со неа се соопштува нешто што за оној кому му е упатена е ново;
- информацијата е услов за промени во однесувањето;
- информацијата го определува текот на комуникацијата;
- информацијата во системот се движи во каналот со насока влез-излез.

Пораките се пренесуваат преку комуникациски канали . Во литературата сретнавме повеќе определби . Ќе споменеме некои од нив . Комуникацискиот канал е средство за пренесување на пораките, односно пат по кој се движи пораката меѓу комуникаторот (изворот) и комуникантот (примачот) (Џиниќ,1978, стр.55). Комуникацискиот канал претставува простор со кој се пренесува сигналот од експедиентот (оној кој испраќа информации) до перципиентот (оној кој прим а информации) . (Педагошкиот лексикон ,1996, 223). Слична дефиниција дал и М. Даниловиќ (1996,130) кој вели дека пренесувањето на информацијата секогаш подразбира некаков простор, оддалеченост, што треба да се совлада, простор преку кој или низ кој информацијата треба да биде пренесена до примачот. Оттука, заклучува Даниловиќ, комуникацискиот канал претставува медиум, средство со чија што помош се пренесува пораката во вид на сигнали кои ја содржат информацијата што емитерот сака да ја пренесе на примачот. Комуникациските канали се преносни средства кои што транспортираат определени системи на знаци . (Буркерт, 2000, 27-31). Во зависност од видот на сигналот, односно знакот, комуникацискиот канал може да биде: аудитивен, визуелен и кинестетички. Ако, пак, пораката се пренесува преку еден канал (пораката е оформена со еден вид на знаци), се говори за едноканално пренесување на знаци. Кога пораката е претставена со различни знаци, информацијата се пренесува низ повеќе канали, тогаш се говори за повеќеканална комуникација. Ф.Џиниќ (1978, 56-57) говори за два основни вида на комуникациски канали и тоа : формален и неформален. Првиот вид, формални комуникациски канали претставуваат стандарди според коишто се проценуваат пораките од другите извори. Тие се јавни и авторитативни, и обично се изедначуваат со средствата за

масовна комуникација, како радио, печат, телевизија. Можат да се идентификуваат и се високоорганизирани. Формалните комуникациски канали се карактеризираат со стабилен збир на правила, норми и постапки и јасно дефинирани улоги на учесниците во комуникациските активности. Оттука и вториот назив за нив, институционални. За разлика од нив, неформалните комуникациски канали претставуваат мрежи на интерперсонални комуникации воспоставени меѓу лица со заеднички интереси и цели. Авторот разликува два вида неформални комуникациски канали и тоа: спонтано формирани и помошни. Во првиот случај се работи за размена на пораки во неструктурирана мрежа, составена од личности кои не се свесни за идентитетот на другите. Додека, пак, со помошните неформални канали се врши размена на пораки во мрежи кои настануваат врз основа на лични пријателства и заеднички цели.

Затоа со право можеме да заклучиме дека комуникација е посредуван процес. Имено, секоја комуникација бара средство или медиум низ кој една информација ќе биде пренесена, односно примена. Таквите медиуми, односно средства, се комуникациските канали коишто се посредници меѓу учесниците во комуникацијата и комуникацискиот процес го определуваат како посредуван процес. Комуникацискиот канал ги поврзува учесниците во комуникацијата, изворот и примачот на информации, односно најмалку два актери во комуникацискиот процес кои се неопходни за постоење на комуникацијата, воопшто.

Процесот на комуникација меѓу луѓето започнува од изворот, којшто ја создава информацијата, и различно обликувана, понатаму ја испраќа. Тој е првиот актер. Во литературата е означен со различни термини, како испраќач, комуникатор, експедиент, адресант, коишто имаат исто значење. Со нив се означува личност која сака да соопшти и информира за нешто и да го подели со некого. Вториот актер ја консумира информацијата, ја добива пораката, го прима соопштението и се обидува да го разбере нејзиното значење. Тој е слушател, без или со интерес за прием на одредена информација. И овде постои терминологско богатство, па се означува како примач, комуникант, перципиент, реципиент. Без оглед кој термин ќе се користи, има исто значење.

Структурата на комуникацијата е дополнета со уште еден елемент, означен како повратна информација, за којашто нешто повеќе ќе проговориме подоцна. Овде само ќе кажеме дека повратната информација (англ. feedback) претставува восприеманата, придружна појава на комуникациското дејствување врз реципиентот. Повратната информација информира за успехот, односно неуспехот на комуникациското дејство и го коригира натамошното дејство на комуникацијата. Повратната информација, н из комуникацискиот канал тече во спротивен правец од информацијата, од реципиентот до комуникаторот, со што сега реципиентот станува комуникатор, а комуникаторот станува реципиент. Повратната информација, во комуникацискиот систем, се движи во каналот по насока излез-влез. Комуникациските врски, содржината на повратната информација и облиците во кои се јавува се основните структурни елементи на повратната информација (Кнежевиќ, 1973, 37). Комуникациските врски се ознака за различните интеракциски односи меѓу комуникантите. Како критериум за определување на нивниот вид може да се земе односот меѓу комуникациските објекти (испраќач и реципиент). Тој однос може да биде директен (без посредници) и индиректен (со посредници меѓу нив). Што се однесува до содржината на повратната информација, таа е определена пред сè од другите елементи на структурата, како и од содржината на директната информација и целокупната состојба на комуникациските објекти. Постојат две групи на облици на изразување на повратната информација, облици на активноста на реципиентот и облици на известување од испраќачот за вредноста на активностите и потребата од нејзина корекција.

Да резимираме: за повратната информација, како за комуникациски фидбек можеме да говориме како за модератор и регулатор на процесот на комуникација, чиешто присуство обезбедува двонасоченост во комуникацијата и партнерство меѓу актерите.

Во зависност од содржината и од односот на структурните елементи на комуникацијата, зависи и текот на комуникацискиот процес. Односите на елементите во структурата го определуваат односниот аспект на комуникацијата и се опфатени во

интеракцијата. Зборот интеракција е сложенка од интер (лат.inter-меѓу, помеѓу) и акција (лат. actio, дејство, активност). Во своето формално значење, терминот интеракција се насочува кон процесот на меѓудејствување, заемно дејствување меѓу две или повеќе величини. Аналогно на тоа социјалната интеракција е меѓудејствување на живите суштества, луѓето. Н.Рот (1994,15), интеракцијата ја дефинира како „активен однос меѓу две или повеќе единки, при што едната единка има влијание на однесувањето на другите единки”. Интеракцијата е процес во кој постои меѓусебен однос на две или повеќе личности, чие доживување или однесување е заемно условено и зависно. Меѓузависноста се гледа во тоа што однесувањето на едната личност или група е реакција на акцијата на другата (Педагошка енциклопедија, 1989, 282). Меѓусебното дејствување на луѓето при што заземаат ставови еден кон друг и меѓу себе го определуваат однесувањето, претставува интеракција (Братаниќ, 1993, 76). Интеракцијата може да се сфати како вид на однос меѓу луѓето, во кој доаѓа до менување на нивното однесување под дејство на влијанието еден врз друг (Деламонт, 1976, 124). Како базична компонента на структурата на комуникацијата, интеракцијата ги вклучува компонентите кои се поврзани со заемното дејствување меѓу луѓето и организацијата на тие дејствувања. Интеракцијата е содејство, заедничко дејствување и е составен дел на комуникацијата, ќе истакне Вилотијевиќ (1999, 350). Интеракцијата е реципрочен процес во кој јасно се воочува двостраноста, типична за односите меѓу луѓето, врз принципот на давање-земање, меѓусебна размена на постигањата од едната и другата страна.

Определбите на поимот интеракција говорат дека:

- интеракцијата е поврзана со комуникацијата преку односите меѓу луѓето, кои не се условени со временска и просторна блискост. Имено, односите меѓу луѓето претставуваат сложен и динамичен процес којшто е условен од меѓуврската во нивното однесување. Тоа говори дека секоја човекова индивидуа може да се проучува единствено во интеракцискиот однос со други луѓе. Од друга страна,

интеракцискиот процес не би функционираше без меѓучовечки односи;

- социјалната страна на интеракцијата говори дека дејствувањето меѓу луѓето се одвива во определен однос. Односно, за да постои дејствување меѓу луѓето, тие треба и мора да се наоѓаат во некаков однос, сооднос. Во тој однос, дејствувањето меѓу луѓето тече во две насоки, што е доволен аргумент за циркуларното движење на влијанието меѓу луѓето;
- интеракцискиот процес, заснован на двонасочен однос и заемна активност, резултира со промени во однесувањата на учесниците во тој однос, формирање одредени ставови. Со тоа реципрочноста станува својствена на интеракцијата, во насока на менување на позициите на учесниците, конфронтација и дијалог;
- претходните сознанија, во секој момент и од секој аспект, упатуваат на поврзаноста меѓу социјалната интеракција и човекот. Но, не треба да се изгуби од вид фактот дека човекот е индивидуа во која работи свеста и „несвесното“, како негов составен дел, кој влијае на реагирањето кон другите луѓе, без да стапне на прагот на свеста.

Со проучувањето на структурата и текот на комуникацијата се обидовме да ја објасниме суштината на комуникацијата. Се определивме за дијалектичко единство на информацијата и интеракцијата пред сè, поради тоа што комуникацијата е одреден вид на дијалектички процес. Како и секој друг вид на дијалектички процес и комуникацијата имплицира движење меѓу утврдените биполаритети, во конкретниот случај меѓу информацијата и интеракцијата. Од друга страна, информацијата секогаш се однесува на одредена содржина на сознание и има иновативен сознаен карактер. Интеракцијата, пак, се однесува на одредени облици, форми и начини на меѓусебни активности. Тоа значи дека содржината на информацијата не може едноставно да се „добие“, ниту да се „пренесе“. Напротив, тој што „дава“ информација и тој што „прима“ информација мора да бидат во меѓусебен однос, интеракција. Според тоа, информацијата и интеракцијата, во рамките на комуникацијата, се комплементарни и корелативни

поими. Поинаку речено , комуникацијата е единство на информацијата и интеракцијата.

6.3.3. Пристапи во определување на видовите на комуникација

Комуникацијата секогаш се одвива во еден од облиците кои ќе се обидеме да ги анализираме.

Традиционално, процесот на комуникација се дели на две широки категории: интерперсонална и масовна комуникација. Но, порастот на теориско-емпириските сознанија за комуникацијата, во смисла на област на проучување која лежи меѓу интерперсоналната и масовната комуникација и претставува допирна точка меѓу овие два вида е т.н . медиокомуникација. Имено, медиокомуникацијата се карактеризира со присуство на технички инструменти со што се обезбедува посредното ниво на комуницирањето. Ова ниво ги има карактеристиките и на интерперсоналната и на масовната комуникација. Ваквите сознанија го потврдуваат фактот дека традиционалната дихотомија не ги опфаќа сите облици на комуникација. Имајќи го тоа предвид, современата комуникациска литература прави обид да ги утврди критериумите за класификација на комуникациските облици.

Еден од критериумите за класификација е бројот на учесниците кои учествуваат во комуникацискиот процес. Според тоа, комуникацијата може да биде интраперсонална, интерперсонална и масовна.

Интраперсоналната комуникација претставува „внатрешен говор“. Таа е „разговор со себеси“. Овде нема интеракција меѓу две личности, туку „моноакција“. Акцијата почнува од индивидуата, се одвива во неа и во неа завршува. Всушност, станува збор за преиспитување, односно интроспекција на сопственото однесување, способности и ставови со што тесно се поврзува со самовреднувањето. Интраперсоналната комуникација, во суштина, претставува комуникациска трансакција која се одвива во индивидуата и оттука почнува секое натамошно комуницирање. Меѓутоа, секоја комуникација во одредена мера е

интраперсонална. Значењето на содржината во кој било облик на комуникација секогаш е предмет на „сопствена“ интерпретација, па како таква интраперсоналната комуникација е ограничена само на индивидуата која трансактира со својата средина. „Затоа, велиме дека интраперсоналната комуникација е претходник на интерперсоналната комуникација“, истакнува Богнар.

Интерперсоналната комуникација е непосредна, директна комуникација меѓу две или повеќе личности, лице в лице или со посредство на некој аперсонален медиум. Во интерперсоналната комуникација една личност презентира содржини на друга личност со цел да влијае на нејзиното однесување и ставови, со што се обезбедуваат услови за интеракција. Во интерперсоналната комуникација постојат можности за користење на сите сетила и се обезбедува присуство на непосредно повратно влијание, со што станува основен инструмент за развој на сопствениот идентитет и целокупниот развој на личноста. Во таа смисла, карактеристичен однос за интерперсоналната комуникација е јас-ти и јас-група. Според тоа, можеме да заклучиме дека интраперсоналната комуникација претставува процес на интернализација на интерперсоналната комуникација, но и проектирање на интернализираното. Со други зборови, тоа значи дека личноста во себе ги потхранува добиените пораки и искуства доживевани со другите, но го проектира интернализираното, односно во секојдневните перцепции и доживувања ги внесува доживеваните прецепции и искуства.

Третиот облик во оваа група е масовната комуникација. Масовната комуникација е процес кој се развива паралелно со модерната технологија и е обликувана низ мас-медиумите. Карактеристичен однос во мас-медиумите е односот „група-група“. Масовната комуникација е насочена кон релативно широка, хетерогена и анонимна публика. Во неа пораките се пренесуваат јавно и по карактер се ефемерни, односно краткотрајни и еднодневни. Комуникаторот е комплексна организација. Актот на масовна комуникација Џиниќ го определува низ пет елементи: *комуникатори*, кои пренесуваат одредена *порака* преку *канали*, на определена *публика*, со определен вид на *ефект*.

Според природата на медиумот, комуникацијата може да биде *персонална* и *аперсонална* комуникација. Персоналната комуникација е комуникација меѓу две или повеќе индивидуи без посредство на технички средства. Персоналната комуникација е лична, затоа што во основата на атрибутот е зборот персона (лат. *persona*, -ае, личност) што значи лице, личност. Аперсоналната комуникација се одвива со помош на технички средства кои се посредници во комуникацискиот акт. Во споредба со персоналната, аперсоналната комуникација не е емоционално богата и не може да се приспособи на моменталната ситуација.

Начинот на комуницирање ја дели комуникацијата на *вербална* и *невербална*. Нашата комуникација постојано тече на две нивоа: вербално и невербално. Овие два дела на комуникацискиот процес не можат да се делат, бидејќи течат паралелно еден со друг (Вацлавик, 2000, стр.46).

Вербалната комуникација е комуникација со зборови без оглед на начинот на пренесување на вербалните пораки, усно или со помош на друг медиум. Вербалната комуникација или дигитална како што ја нарекува П.Вацлавик (P.Waclawik) е под контрола на свеста и е поприкладна кога се говори за објекти или други луѓе. Со неа се изнесуваат идеи, таа е во функција на информатор. Преку неа течат информации за настани и случувања, состојби, предмети, емоции, ставови, вредности, односно информира за објективното и субјективното. Оттука Братаниќ (1993, 92) укажува на три функции на вербалната комуникација. Првата функција се однесува на информирање за настаните, состојбите и предметите во објективната стварност. Втората функција се однесува на информирање за емоции, ставови и вредности на субјектите, а третата функција е изнесување на идеи. Вербалната комуникација го употребува говорот. Говорот е социјализиран систем на знаци. Низ говорот, индивидуата ги изразува своите потреби, чувства и мисли, им ги соопштува на другите и по пат на усно предание или писмено, му ги остава на потомството своите идеи, желби, надежи, сфаќања и искуства (Васиќ, 1991, стр.21). Говорот му овозможува на човекот да општи со другите луѓе, да ги одразува и негува социјалните контакти. Во својата суштина, говорот е факт на социјалната

интеракција. Од друга страна, говорот, устен или писмен, оперира со зборови и реченици. Зборовите, пред сè, треба да се сфатат како елементи на мислата, но и претходници на речениците како посложени облици на говорно однесување. Тоа значи дека говорот е дел од сложената активност - мислењето. Оттука и неговото значење во човековиот комуникациски систем. Говорот како средство на вербалната комуникација во значителна мера е определен од целисходноста, когнитивната основа, граматичката правилност од една страна, но и од гласовните супрасегменти како интонација, јасен израз, висина и боја на гласот, од друга страна. Досегашните сознанија упатуваат на заклучокот дека во најголем број случаи при вербалното комуницирање е вклучена свеста. Вербалните пораки имаат богата логичка синтакса и можност за еднозначност со висок степен на содржински потенцијал. Со нив лесно се комуницираат дури и многу комплицирани содржини, но многу тешко можат да се изразат односите.

Невербалната комуникација не го користи вербалниот апарат. Имено, таа претставува говор на телото. Станува збор за кинезичка комуникација, затоа што пораката се пренесува со движења на телото, мимики, гестови. Невербалната порака има слаба логичка синтакса, повеќезначајна е, па може да создаде погрешни толкувања и интерпретација. Невербалната порака има висок семантички потенцијал и со неа лесно се изразуваат меѓуличните односи. Невербалната комуникација е важен дел на нашето целокупно комуницирање со другите. Според П.Брајша (1990, 26), невербалната комуникација е составена од: телесно однесување (држење, насоченост и движење на телото при седење, стоење и одење), мимики на лицето, контакт со очите, гестикулации на рацете, допир, облекување, просторно и временско однесување. Врз основа на невербалните пораки, кои најчесто им претходат на вербалните, се добива првиот впечаток. Во таа смисла се одредени препораки, како: воспоставување врска со погледот и физичката близина, насмевка во знак на заинтересираност, заземање отворено држење на телото како знак на желба за интеракција. Како аналогна, поадекватна е за изразување на емоции и е резултат на влијанието на несвесниот

дел на личноста, за што со право тврди К.Јунг (K.G Jung, 1973,125) кога ќе рече: „човековата личност е создадена од два дела: прво, од свеста и сè што опфаќа и второ, од една неопределено голема позадина на несвесната психа. Затоа не може да се негира фактот дека покрај секоја личност постои нешто дополнително кое не може да се ограничи и дефинира“. Невербалната комуникација е средство за изразување на емоции и внатрешно расположение, заемни интерперсонални ставови, презентер на сопствените особини (особини на личноста). Невербалната комуникација е начин на конвенционално изразување. Таа не само што ја следи, поддржува и дополнува вербалната комуникација, туку може и да ја замени. Во тој контекст сосема со право можеме да кажеме дека разговорот може да заврши, но не може да се прекине невербалната комуникација. Интересен е податокот дека комуникацијата меѓу луѓето околу 20% е вербална, а 80% припаѓаат на невербалните изразни средства. Посебно значење невербалната комуникација има на полето на содржинската комуникација. Имено, невербалните пораки го менуваат или потврдуваат значењето на искажаната содржина; ја обликуваат искажаната порака; ги заменуваат, дополнуваат и прошируваат содржините кои потешко вербално се изразуваат; ги вреднуваат искажаните содржини и упатуваат на постапност со нив. Во полето на комуникациското влијание, невербалните пораки се моќно средство за стимулирање или кочење на комуникацискиот фидбек и дијалог. Затоа, вербалната и невербална комуникација не можат да се одвојат, туку да се проучуваат во нивната дијалектичка поврзаност.

Досегашните сознанија упатуваат на заклучокот дека изговорената порака, проследена со невербалната, ја добива својата смисла и значење, целисходност и влијание. Тоа значи дека говорот на телото е рамноправен партнер на говорот на нашиот мозок и дух.

Според критериумот, насока на движење на информацијата во комуникацискиот процес, комуникацијата може да биде *еднонасочна* и *двонасочна*. Доколку информацијата тече само од еден субјект кон друг, станува збор за еднонасочна комуникација. Овде не постои повратна информација. Двонасочната

комуникација подразбира можност за меѓусебно давање на повратни информации меѓу субјектите кои комуницираат. Овде информациите течат во двете насоки.

Според просторната блискост, односно оддалеченост, комуникацијата може да биде непосредна, лице в лице (face to face), директна кога учесниците се просторно блиски, се наоѓаат на исто место. Кога учесниците се просторно оддалечени и комуницираат со помош на техники и други медиуми, како радио, телевизија, писма, тоа е т.н. телекомуникација.

Од аспект на односот меѓу комуникантите, се разликуваат авторитарна и демократска комуникација. Авторитарната комуникација е општење од хиерархиски позиции. Повисоко хиерархиско место обезбедува комуникацијата со наредувачки тон, критики, прекори и казни, понижувања, заповеди. Хетерономните мерки на управување ја определуваат, контролираат и реализираат комуникацијата и однесувањето на другиот комуникант, оној кој се наоѓа на пониска хиерархиска позиција. Од него се бара послушност и покорност. Во авторитарната комуникација е исклучена желбата и спонтаноста, а комуникацијата тече во една насока. Тоа е комуникација на надмоќност и репресивност каде што е карактеристична вертикално-хиерархиска поделба. Комуникацијата во која учесниците се рамноправни партнери и соработници се определува како демократска. Таа е симетрична, интерактивна, социјално-реверзибилна и двонасочна. Учесниците комуницираат еднакво, а нивниот однос се заснова на меѓусебно почитување и доверба. Овде се негуваат хуманите и слободни интерперсонални односи. И овде е присутен авторитетот на комуникантите, но тој не е наметнат, туку е стекнат и никнува од суштината на меѓучовечките односи. Демократската комуникација се карактеризира со хоризонтална демократска поделба на работата (Биондиќ, 1981, 28).

Во литературата сретнавме и други поделби на комуникацијата. М.Братаниќ (1993, 82-83), поаѓајќи од бројот на учесниците во комуникацијата и начинот на комуникација, говори за следниве облици: комуникација меѓу две лица, комуникација во мала група, организирана комуникација, јавна комуникација и

комуникација со мас-медиуми. Комуникацијата меѓу две личности е комуникација во пар. Тоа е т.н. дијадична комуникација, комуникација лице в лице. Како основна единица на човековата комуникација непосредна е и ги користи, и вербалните, и невербалните изразни средства. Комуникацијата во мала група е комуникација меѓу три или повеќе личности кои припаѓаат на групата или се идентификуваат со неа. Организираната комуникација е буре на пораки во мрежа на меѓусебно зависни односи. Јавната комуникација се организира на јавни места и има изразен општествен карактер. Претходно е планирана и има предвиден дневен ред и норми на однесување. Комуникацијата со мас-медиумите е посебен вид на социјална комуникација каде што повратната информација не е целосна и е ограничена. Се реализира со средствата за јавно информирање.

Г. Димитрова (1996, 52-56) облиците на комуникација ги дели според целта, средствата, начинот, активностите, карактерот на информацијата, бројот и позицијата на учесниците. Комуникацијата може да има различни цели: организирање на активности, насочена интеракција каде што комуникацијата е насочена кон влијание врз некоја личност заради промени или формирање на погледи и убедувања, информирање, комуникација заради комуникација, во која целта е определена личност. Според средствата кои се користат, комуникацијата може да биде вербална или невербална, а според начинот - посредна и непосредна. Комуникацијата може да биде интелектуална, уметничка, волева во зависност од карактерот на информацијата. Од аспект на активноста на учесниците, комуникацијата се јавува во симетричен и асиметричен вид. Од аспект на бројот на учесниците, комуникацијата може да биде: комуникација меѓу личност-личност, личност-група, група-група и масовна комуникација. Според позицијата на учесниците во комуникацијата, авторот говори за авторитарна, во која учествува само едниот од субјектите, дијалогична во чијашто основа е почитувањето на индивидуалитетот на партнерите и конформна комуникација во која отсуствува интеракцијата.

6.3.4.Теориски основи на интеркултурната комуникација

Проблемот на комуникацискиот феномен е повеќеслоен, хоризонтално и вертикално сложен, па сосема сигурно е дека различни науки и научни дисциплини навлегуваат во нејзиниот домен. Во контекст на прашањето на комуникацијата меѓу различни култури во културно хетерогена заедница, како и претпоставките кои го определуваат нејзиниот квалитет и структура, направивме обид да ги издвоиме за нас најважните учења, притоа фокусирајќи се сознанијата во социо-културната теорија, кибернетските теории, како и одделни психолошки теории за кои цениме дека се цврста теоретска рамка на проблемот кој е предмет на наш интерес. За овие теориски учења се определивме од неколку причини. Имено, сите категории култура, комуникација и образование се интегрални делови во системот наречен општествена заедница, кои функционираат во системот како целина. Заради тоа секој од нив има свој придонес во дизајнирањето на односите во заедницата, од една страна. Особено сакаме да го истакнеме фактот дека образованието како општествен феномен, во својата интенционална и институционална димензија, ја отсликува развојната димензија на една заедница и нејзините членови, но истовремено ја има улогата на инструмент за опстанок и прогрес во целина.

6.3.4.1. Социолошко-културни теории на комуникацијата

Од социолошки аспект, а во контекст на нашиот предмет на интерес, е учењето на Л.Лајдесдорф (Loet Leydesdorff).

Л.Лајдесдорф (2001) ја развива социолошката теорија на комуникацијата заснована на размислувањето на Н.Лухман (N.Luhmann) и неговиот предлог за социолошките системи како самоорганизирачки и теоријата на Ј.Хабермас (J.Habermas) за комуникациската акција. Теоријата на социолошките системи на Лухман е значајна како обид за поврзување со теоријата на акција. Според учењето на Лухман, анализата на социјалната структура нема да поаѓа од акцијата, туку од врските меѓу акциите. Неговата теорија се споредува со симболичкиот интеракционизам на

дефинирање на хуманистичките акции во фазите на нивното интеракциско значење како степен на мрежа. Во таа смисла, кога акцијата е атрибутивна за комуникацијата на степен на мрежа, забележал Лухман, системот на податоци претпоставува постоење на сопствена динамика. Динамиките на врските се присвојување на „само“организирање на улогите, својствени на актерите. Од своја страна, актерит е се грижат за мрежата и нејзините линкови (алки) кои се простираат на архитектурата со што се развива дополнителен комплекс во фазите на нивните повторни интеракции. Архитектурата на врските може да биде значајна како структура, вклучувајќи ја очекуваната информација за идниот развој за мрежата. Метафората „самоорганизација“ овозможува Лухман да ги поврзи неговите теоретски поставки со новата биолошка теорија за авторамнотежа. Оваа теорија, иако има своја основа во невропсихологијата, истакнува дека операцијата на мозокот не може да се разбере со употреба на инпут/аутпут (input/output) моделите. Нервната мрежа го обработува инпутот како вознемиреност што допушта разликување меѓу сигналот и вревата. Секогаш вознемиреноста на овој поинаков „пластичен“ медиум е повторлива, со што се појавува структурата. Со други зборови, повторувањето на вревата и самосоздадената рефлексивност ја дава на медиумот на комуницирање. Оттука, комуникацијата ја дефинира експлицитно, како унија на информација, порака и разбирање. Ако се из земе информацијата и нејзиното примање како одвоен комплекс, концептот на „значењето“ може да се конституира од неговата идеја за социјален систем. Разбирањето, според Лухман, е неизбежно и рефлексивно.

Од неговите определби може да се заклучи дека социјалниот систем егзистира исклучиво на рефлексивниот степен, којшто е во услови на очекување. Ваквата дефинициска определба на социјалните системи дава специфичен тон на Лухмановата теорија, особено во делот во кој таа се фокусира исклучиво на хуманистичките интеракции како настани. Суштествувањето го дефинира надвор од доменот на социологијата, како друг систем на референци. Затоа, Лухман општеството не го смета за жив систем, туку како мрежа на

интеракции коишто го вршат нивниот респектирачки животен циклус додека се живи.

Ова тврдење го покренува учењето на Ј.Хабермас, од кое што ја развил сопствената теорија на комуникацијата, нарекувајќи ја теорија на акција. Развивајќи ја теоријата на акција, Хабермас нагласува дека само меѓучовечките интеракции можат да се предвидат со значење. Значењето се раѓа како консеквенца на комуникацијата поради повторувањето на селекцијата. Имено, објаснува тој, индивидуата и нејзиниот живот го напуштаат социјалниот систем. Вака направен субјект на психологијата, само како човечко тело, може да биде предмет на биологијата. Оваа изолација на индивидуалниот идентитет е центар на учењето на Хабермас, што го поткрепува со примерот на Робинзон Крусо*. Во таа смисла, го предлага јазикот како медиум на комуникацијата. Медиумската функција на јазикот дозволува специфична и систематска поврзаност со хуманистичката индивидуализација и интерхуманистичка социјализација. Во таа насока, едноставниот јазик е тој којшто обезбедува доволна комплексност за одржување на тие функции. Всушност, намерите на авторот се да ја насочи целта на главното решение што го нуди во конструкцијата на теоријата и да укаже на неговото препишано присвојување на јазикот: „што товар е присвоеното од теоријата што ја разделува лингвистичката структура, што ги сокрива двете, физички и социјални димензии во два различни система“. Сепак, Хабермас не успеал да објасни зошто јазикот може да се грижи за овие интегративни функции и да даде јасен одговор на проблемот кој го покренал. Хабермас (1987, 368-385) докажа дека од една страна „најсубјективните лингвистички структури го вплетуваат социјалното и индивидуалното, исто така, компактно со останатото“, а од друга страна, преземањето на „интерсубјективноста“ може да биде толку едноставна како прашањето: Како да се посредува оваа интерсубјективност? Одговорот на Хабермас гласи: „Јазикот претпоставува комплексност во внатрешната структура што нам ни дозволува да комуницираме и да ги регулираме нашите комуникации, двете на степен на социјален систем и како индивидуи“.

*Лик од истоимениот роман на Д.Дефо, кој живее осамен на пуст остров

Отворените прашања на Хабермас и Лухман се основа за појава и развој на социолошката теорија на Л.Лајдесдорф (2001). Во основата на неговото учење е самоорганизирањето на знаењето, што е база на општеството. Мрежата на комуникација се развива во услови на рефлексивни промени. Кодификацијата на овие рефлексии во јазикот што е на степен на општеството, може да се сметаат како систем за оперирање на општеството. Под општествено специфични услови, дискурзивните реконструкции можат да претпостават изградба на систем под рефлексивност, со зголемено интензивно значење.

Изобилието на теориските социолошки мисли и нивната анализа авторот го употребува како база за научно толкување на комуникацијата, во смисла на самоорганизирачка општествена мрежа. Мрежата се развива и егзистира со помош на рефлексивноста, од една страна, и со помош на комуникациските акти, создавајќи пораки и значења, од друга страна. Претставувањето на динамичното ширење во структурните модели му допушта на авторот анализата на комуникациската мрежа (мрежата може да се постави како информациски систем) да ја доведе до историски и експликативни перспективи. Ваквото толкување на комуникацијата, Лајдесдорф го поткрепува со следниве примери на апликација на неговата теорија, како:

- историска анализа на конструкцијата на комплексниот систем на тројната врска *универзитет - индустрија - влада*;
- погледи во потенцијалите и предностите на теориите од втор ред (теоријата на социјални системи и социолошките теории на комуникација), за проучување на комплексните системи во комплексни средини.

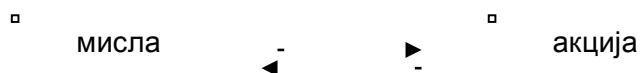
Теориското учење на Лајдесдорф е обид на авторот да одговори на прашањата кои ги отворија Хабермас и Лухман. Примерите, погоре наведени, се одговор на прашањето на Лухман. Што се однесува до прашањето на Хабермас, за медијаторската функција на јазикот во интерсубјективитетот, според Лајдесдорф, „природниот“ јазик ја обезбедува врската меѓу природата и културата, додека културната комуникација е вкоренета во општествениот живот, живо тој во комуната.

Општиот, јавниот „common” јазик се смета за интеграциски оператор на социјалните системи.

Овде, исто така, ќе се задржиме на учењето на Џ.Кери (James Carey). Џ.Кери (1989) ја развива културната теорија на комуникацијата. Според Кери, комуникацијата може да се идентификува со културата. Индивидуата е продукт на општеството, а секое опшество има јасно одредена култура. Честопати социјалните акции имаат неодредени ефекти поради природата на општествениот поредок. Оттука и дискутабилно стана прашањето за дејствувањето на индивидуата и нејзината одговорност, апсолутниот идентитет на сопствената личност. Поаѓајќи од изложените факти, Кери комуникацијата ја определува како рефлексивен и симболичен процес. Комуникацијата е процес на рефлексивност, затоа што одразите кои се враќаат сами се менуваат. На пример, рефлексивната е главна причина за менување на сопственото искуство и е одраз во огледало. Авторот разликува социјална и индивидуална рефлексивност. Од аспект на општеството и како негова перспектива, станува збор за меѓусебната поврзаност на теоријата и практиката, а од аспект на индивидуалниот одраз и неговата перспектива, говори за меѓусебната поврзаност на акцијата и мислата. Двата аспекта на рефлексивноста се на сликите кои следуваат:

Слика 9. Како перспектива на општеството

Слика 10. Како перспектива на индивидуата

Комуникацијата е и симболички процес при што реалноста е произведена, задржана, обновена и трансформирана. Говорејќи од тој аспект, Кери разработил неколку форми. Лингвистички или невербални како усни, визуелни, музички, кинестетички. Во таа

смисла, комуникацијата како симболички процес, тежнее кон две различни карактеристики:

- преместување: може да презентира нешто што не може физички да се претстави;
- продуктивност: може да произведе бесконечен број на презентации употребувајќи конечен број на симболички елементи.

Со опишувањето на карактеристиките на комуникацијата, Кери одговорил на прашањето : *Како комуникацијата произведува реалност?* Развивајќи ја својата теорија , авторот понудил два модела на комуникација: модел на трансмисија и модел на ритуал. Во првиот модел , моделот на трансмисија , базична метафора е транспортацијата, а партиципиентите имаат улоги на испраќач и примач. Мерката за успех е „примачот прима“, како резултат на внимателност при трансмисијата. Базична функција на овој модел е влијание преку просторот. Вториот модел е модел на ритуал со базична метафора - церемонија. Улогата на партиципиентите е партиципирачка, а улогата на значењето - креирање. Активното учество, објаснување и чувството на заедништво е мерка за успехот. Моделот на ритуал за базична функција го има заедничкото време.

На крај ја почувствувавме потребата да ја искажеме нашата согласност со тврдењето на Кери дека *„Ние ја разбираме комуникацијата исто толку колку што сме способни да изградиме модели на презентација на овој процес. Но, нашите модели на комуникација, како сите модели, имаат двоен аспект: аспект „на“ и аспект „за“. Во едната форма на комуникација моделите ни говорат што е процес, во втората форма тие го произведуваат однесувањето што ние го опишуваме“*.

Тоа беше основната причина поради која се определивме за оваа теорија.

* * * * *

Во следните редови ќе претставиме неколку аргументи кои се потврда за нашата определба.

Анализата на учењата на Хабермас, Лухман, Лајдесдорф и Кери говори за присуството на одредени прашања, блиски до нашиот предмет на интерес.

- Сите тие комуникацијата ја определуваат како општествена категорија и процес кој тече во заедница на луѓе како одраз на културата на одредена општествена формација.
- Второ, комуникацијата е процес на истовремена социјализација и индивидуализација. Само во комуникацијата со други луѓе, индивидуата се хуманизира, социјализира со медијаторот – јазикот, со што индивидуата се интегрира во системот на општествениот живот. Истовремено, во комуникациската акција со други луѓе, комуникацијата се рефлектира врз индивидуата во формирањето и менувањето на нејзините ставови, искуства, мислења, однесување, способности и интереси.
- Трето, во организациска смисла, комуникацијата е поставена како систем кој може да се самоорганизира, систем во кој врската меѓу неговите делови е меѓусебно зависна и интерактивна. Содржински ефектуира рефлексивност, односно одразувачки елементи кои го насочуваат однесувањето на составните делови на системот и поттикнува на акција. Јасно се определени формите и функциите, улогата на партиципиентите и критериумите за успех во комуникацијата.

Овие сознанија доволно говорат дека сложеността на комуникацијата разгранува корен кој со еден свој дел навлегува во основите на социолошко-културните теории.

6.3.4.2. Кибернетски теории на комуникацијата

Нашиот предмет на интерес почувствува потреба од натамошно проучување на теориските пристапи и тоа во делот на кибернетиката. За кибернетскиот пристап се одлучивме од причина која беше наметната од природата на самата комуникација.

Кибернетскиот пристап во определувањето на теориските основи на комуникацијата ќе го започнеме со дефинирање на поимот кибернетика. „Кибернетиката е наука за управување и регулација на меѓусебно поврзани процеси кои настануваат во системите, како што се организми, заедници и технички уреди”.

(G.Meyer,1968, 6). Морфолошката анализа на дефинициската определба, на почеток, упатува на зборовите управување и регулација. На мислење сме дека доволно би било да се наведат определбите на поимите управување и регулација, без да се навлегува во понатамошна анализа, бидејќи дефинициите се доволно јасни за да го објаснат нивното значење. „Управувањето е процес, со кој на одреден начин, врз основа на влезната величина, а со помош на уредот за управување, се постигнува излез на величина”, ќе истакне Мајер, а „регулацијата, пак, е постапка со која некоја величина врз основа на нејзиното мерење (повратна информација), со посебни зафати во текот на процесот, одржува иста вредност” (Маер,1968,13-14). Го прифативме објаснувањето (Педагошки лексикон, 1996, 514) според кое „управувањето и регулацијата се процеси на планско и смислено дејствување (на себе или надворешниот свет) со цел да се измени некоја состојба (влезната величина во системот да се претвори во излезна). Притоа, регулацијата е посебен случај на управување, во кој со споредување на вистинските и зададените вредности се обезбедува оптимално приближување на излезната величина до зададената вредност. Тоа се постигнува автоматски или со регулирање од страна на човекот”.

Одржувајќи ја насоката на движење, анализата на наведените определби оперира со поимот систем. Оттука и оправданоста за интензивно проучување на теоријата на системи. За ваквиот пристап се одлучивме затоа што теоријата на системи на своевиден но и на очигледен начин ги инхибира теоријата на информации и теоријата на повратна информација. Прашањето што го поставивме на почетокот е едноставно и гласи: „Што е систем?”. Системот е комплексност на елементи, односно делови. Има одредена структура, врши определена функција и дава или преработува информации, односно уредување на одредени предмети или сознанија со ставени во целина. Текстот што следува се однесува на нашиот аналитички приод на ваквата определба.

Да се разгледа нешто како систем значи да се разгледаат определени нешта поврзани меѓу себе. Тие нешта претставуваат елементи на системот, со определени функции и придонесуваат

во постигнувањето на дадената цел. Системот како поврзаност на деловите во целина, во својата интегралност, функциски и интеракциски поврзува различни елементи. Системот има неколку битни својства: целовитост, стабилност и адаптивност. Својството целовитост е изразено во дејствувањето на сите елементи на системот во склад со единствената, поставена цел. Стабилноста како својство се однесува на стремежот за останување во одредени граници без оглед на неповолното дејствување на некои надворешни или внатрешни притисоци. Третото својство, адаптивност, е способност за реагирање на промените во средината и може да се изрази во неколку форми на: пасивно соживување со средината; избор на услови кои соодветствуваат на новонастанатите потреби и менување на средината како највисока форма на адаптација (Вилотијевиќ, 1999, 97). Суштината на системот може да се сфати само кога врската меѓу елементите и нивното меѓусебно влијание ќе бидат предмет на истражување. Во однос на видот на промените и карактерот на надворешните влијанија врз системот се разликуваат статички, затворени и динамички, отворени системи (Џиниќ, 1978, 24) во однос на сложеноста – едноставни и сложени, според настанокот – природни и вештачки, обликот на постоење – реални и апстрактни, според активностите – пасивни и активни, според однесувањето – стохастички и детерминирани (Вилотијевиќ, 1996, 12).

Суштината на системот може да се сфати само кога врската меѓу елементите и нивното меѓусебно влијание ќе бидат предмет на истражување. Затоа ќе проговориме за моделот на системната концепција.

Системната концепција претставува влезно-излезен модел (input-output) модел. Овој модел произлегува од фактот што системите се структурираат поточно на определен начин во поврзаноста со нивната средина. Ги примаат информациите од околната средина во форма на инпут и на тој начин се влеваат во системот. Системот од своја страна, исто така, испраќа информации во средината во форма на аутпут и на тој начин влијае на средината. Решавачка улога во тоа има фактот што еден дел од аутпутот дејствува на системот преку инпутот. Тој од се означува како фитбек (feedback) или повратна спрега која го

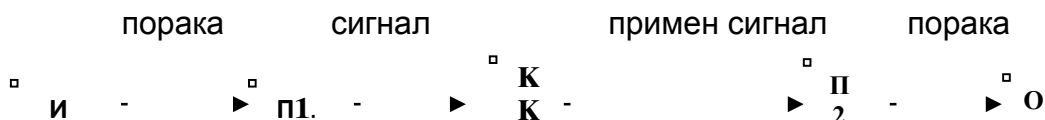
затвора кружниот процес како циклус на регулација (Буркарт, 2000, 52).

Овој модел во себе ги вклучува информацијата и повратната информација. „Информацијата е сè она што дава податоци или соопштува за некој факт или настан“. (Маер, 1968,16). Во тој контекст, информацијата е мера на организацијата и структурата на системот. Квалитативното својство на информацијата е вредносно изразено и е пропорционално со степенот на неодреденост на изборот. Според К.Шенон (Claude Shannon), количината е толку поголема колку што отстранува поголема неизвесност. Информацијата е содржана во пораката, а нејзин носител е сигналот. Значи, информацијата е единство на носителот, структурата и семантиката. Со други зборови, субјектот кој го прима сигналот на добиената информација дава, односно припишува некакво значење кое е резултат на сопственото искуство или новостекнатото знаење и го користи за свои потреби.

Повратната информација е чекорењето на делото аутпутот на системот кој повторно дејствува на истиот тој систем преку инпут. Тој од наречен фитбек (feedback) го опишува кружниот тек на процесот со акцент на интеракцискиот момент. Суштината на постоење на повратната информација се однесува на ефектите на пораката од една страна и контрола на хомеостатичноста на системот од друга страна. Повратната спрега е значаен механизам за одржување на рамнотежата на системот со неговата средина, односно повратната информација е апаратура на хомеостазата, спротивставувајќи се на ентропијата како показател на неговата дезорганизираност.

Кибернетскиот системски пристап во комуникацијата заснован на истражувањата на Шенон лежи во основата на определбите на К.Крипендорф (K.Krippendorff, 1969) дека „комуникацијата е процес на пренесување на структурата меѓу деловите на системот кои можат да се идентификуваат во време и простор“.

За таа цел го конструирал општиот комуникациски модел, претставен на сликата 11.

Слика 11. Кибернетски модел на комуникација

Агенда:

И – извор на информации;

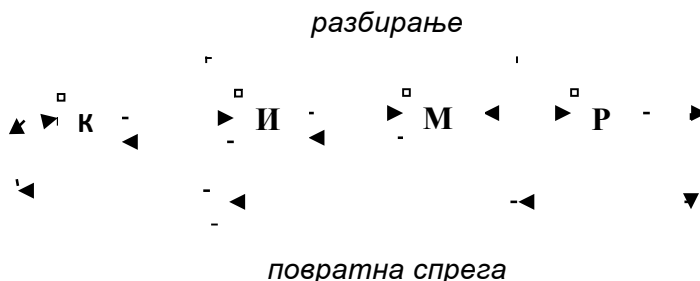
КК – комуникациски канал;

П1- предавател;

П2- приемник;

О - одредено место

Преносот на системско-теориските пристапи кај човекот овозможуваат тој да се проучува како систем на дејствија. Елементите на системот - човек (човекот е биолошки, динамичен систем) со нивното дејствување исполнуваат одредени функции и со тоа придонесуваат за постигнување или непостигнување на целите. Овде јасно може да се види врската што го регулира системот и неговото дејствување, со околната средина, преку процесот на реципроцитет. Имено, однесувањето на човекот кон едно битие ќе биде испитано и успехот или неуспехот на тоа битие ќе го покаже влијанието врз неговото идно однесување. Тоа значи дека човекот со неговото дејствување, во процесот на комуникацијата, преку конкретни активности, пренесува информации најмалку барем на еден човек. Изразено со јазикот на системската теорија, станува збор за два системи на дејствување кои се во тесна врска со околната средина, во која испраќаат повратни информации и повторно примаат информации. Исто така, овие два системи не се поврзани само со средината, туку експлицитно влијаат еден на друг. Моделот шематски може да се прикаже вака:

Слика 12. Модел на комуникација

Агенда:

- ☐ К-комуникатор;
- ☐ И -информација;
- ☐ М- медиум;
- ☐ Р- реципиент

Во комуникациската интеракција, фитбекот се изразува во аутпутот на системот на дејствување „реципиент“, а инпутот е израз на информации на системот на дејствување, „комуникаторот“.

Шемата го означува значењето на повратната спрега во меѓучовечката комуникација и го покажува кружниот процес во кој имплицитната реципрочност на комуникациското дејствување го изразува своето експлицитно (раширено) дополнение.

Анализата на кибернетскиот пристап на комуникацијата упатува на неколку сознанија:

- интеркултурната комуникација може да се определи како кибернетски процес, бидејќи ставовите , информациите и сознанијата содржани во пораките го управуваат , моделираат и регулираат комуникацискиот акт;

- во интеркултурната комуникација постои процес на управување, односно планско и системско дејствување врз останатите членови во заедницата, но истовремено и процес на регулација, во кој со споредување на зададените вредности со добиените (вистински) вредности (надминување на стереотипите и предрасудите кои се бариера) , се обезбедува оптимално приближување до зададената вредност, односно оптимален развој на индивидуата на секој член на заедницата;

- припадниците на една култура со пренесување на информации кои имаат целисходен карактер , низ начините, однесувањето и односите со другите управуваат со целокупниот културен идентитет врз другите елементи , врз системот кој е управуван (припадниците на другите култури) доколку ја менува средината заради постигнување на целта, покажува висока флексибилност и активност;

- интеркултурната комуникација е концепирана. Информациите кои едната култура ги прима од другата (input) ги усвојува и испраќа во средината (output), односно ги информира

другите членови на заедницата, ја поврзуваат веригата наречена комуникација. Алката во веригата со која се обезбедува токму интеракцискиот момент е повратната информација. Двата системи, и системот – испраќач и системот - примач, се системи кои дејствуваат не само во средината, туку и влијаат еден на друг.

6.3.4.3. Пристапи во психолошките теории на комуникацијата

Психолошките теории обликувани како генерализации и воопштувања на факти од теоретски расправи и резултати од научни истражувања се бројни. Се определивме за оние кои во своите основни постулати го допираат проблемот на комуникацијата и сè повеќе се доближуваат до нашиот предмет на интерес. Имајќи го предвид ова ќе се задржиме на учењата на Роџерс, Маслоу, Пијаже, Виготски и Брунер кои според нашето мислење се најкомпатибилни со проблемот на интеркултурна комуникација во услови на мултикултурно општество.

Според Роџерс (Carl R. Rogers), човекот по својата природа е целисходно, позитивно, реалистично и конструктивно суштество со определени цели во развојот. Главни цели кон кои се стреми човекот е активирање на сопственото јас, постигнување на зрелост и социјалност. Во таа смисла, учењето на Роџерс може да се идентификува како хуманистичко. Тој верува дека „суштината на секоја личност е сила која ја води кон целосна реализација на нејзините потенцијали, постигнување на самоактуализација” (Бергер, 1986, 42). Знаејќи, човекот не е суштество туркано од некоја внатрешна или надворешна сила, туку врз основа на природната наклонетост кон развојот и сопствените можности и потенцијали оптимално ќе се развие во здрава, самоактуализирана и самореализирана личност. Роџерс ја истакнува посебноста на индивидуата од феноменолошки позиции. Секоја индивидуа го перцепира светот на свој посебен, единствен начин и ја конструира реалноста во склад со својот сопствен свет на субјективно искуство. Роџерс истакнува: „да се биде она што си, значи да се открие единството и складот во сопствените актуелни чувства и реакции. Ова се открива во

сопствени искуства , а не во нешто што се наметнува” (Роџерс, 1986, 93). Субјективниот свет на индивидуата , нејзиното доживување и сè она за што е свесна во одреден момент ја определуваат внатрешната рамка на референцијата што претставува единствена реалност за таа индивидуа. Само таквата реалност ја перцепира и разбира. Перцепциите и доживувањата го претставуваат свесното и спознанието и се основа за акција и дејствување. Индивидуата реагира на секој настан во согласност, со личната перцепција и интерпретација на тој настан. Субјективната интерпретација го определува и управува со однесувањето на индивидуата. Во тој контекст, Роџерс говори за психолошката реалност односно за начинот на кој индивидуата го перцепира и доживува светот. На прашањето како може да проучува нечиј приватен свет, за Роџерс, единственото можно решение е соживувањето со индивидуата односно перцепирање на начин на кој индивидуата го перцепира светот. Познавањето на субјективното искуство на индивидуата е клуч за разбирање на нејзиното однесување, сфаќање, мисли и чувства. Ваквото проучување на индивидуата, Роџерс врз основа на долгогодишното работно искуство како терапевт ја развил терапијата ориентирана кон клиентот (ССТ), односно недирективна терапија. Недирективната терапија има за цел формирање на личност која ќе биде повеќе самоуправувана, а помалку ригидна, помалку зависна од надворешните влијанија и контрола, а повеќе способна за донесување одлуки за сопствените вредности и изборот на тие вредности, како и насочување кон себеси. Недирективната терапија овозможува „реконструкција“ на личноста и искуството, реконструкција на нејзините погледи, ставови, вредности и однесување. „За реконструкција не постои подобар начин од вклучување на личноста со сите свои емоции, ставови и вредности“, истакнува Роџерс. Поаѓајќи од основното прашање „Како може да се воспостави однос што друга личност ќе може да го искористи за сопствен развој?“, Роџерс ја определил општата претпоставка и вели: *„Ако со некоја индивидуа се воспостави одреден вид однос, индивидуата ќе открие дека може да го искористи тој однос за сопствен развој и дури тогаш*

навистина ќе почне да се менува и развива". Оваа претпоставка во себе содржи три дела.

Првиот дел одговара на прашањето: „Каков е тој одреден тип на однос?“. Односот, всушност, треба да исполни одредени услови: терапевтот треба да биде повеќе свесен за своите чувства, а не да изразува еден став, а во длабочината да зазема друг став; доколку кон другата личност чувствува поголема наклонетост и во поголема мера го прифати, дотолку тој однос е поуспешен и се создава топол однос со што личноста се чувствува повеќе сигурна; ако разбирањето на чувствата и мислите на другите личности е емпатиско, тогаш личноста се чувствува слободна, а слободата на односот е услов за плодотворност.

Во вториот дел индивидуата ќе открие дека ваквиот однос може да го искористи за сопствен развој. Роџерс заклучил дека човекот во себе носи способност и стремеж (очигледен или скриен) да оди напред. Овој стремеж се ослободува и постигнува во погодна атмосфера.

Во третиот дел ќе се одигра промена и развој на личноста, односно во таквиот однос личноста ќе се реорганизира свесно и длабоко во себе.

Роџерс заклучува дека оваа претпоставка е оправдана пошироко и се однесува на природата на сите меѓучовечки односи, како во семејството, така и во заедницата воопшто. Впрочем, тој истакнува дека развојот на секоја индивидуа претставува континуиран процес во кој пресудна улога има средината. Средината треба да ги обезбеди потребните услови за целосен развој на индивидуата. Една таква средина е семејството. Развојот е можен доколку постои конгруентност меѓу детето и другите значајни личности во семејната средина. Како пример, Роџерс ги наведува односите меѓу родителите и децата. Ако родителите директно (со зборови) или индиректно (со гестови, однесувања) му покажат на детето дека неговото однесување е лошо, односно го отфрлаат и не го сакаат, тогаш детето ќе почувствува нескладност меѓу неговите емоции и негативната слика за себе. Ваквите претпоставки емпириски се истражувани (Coopersmith, 1967) преку самопочитување. Самопочитувањето е дефинирано како проценка на сопствените вредности. Децата со

поголем степен на самопочитување се повеќе упорни, имаат повеќе самодоверба, повеќе се независни, креативни и флексибилни. Субјективните проценки на самопочитувањето, во корелација со одредени облици на однесување, имаат корелати во објективното однесување. Истражувањата на формите покажале дека условите за живот во семејството и меѓучовечките односи во непосредната околина се одлучувачки за развојот на самопочитувањето. За формирање на самопочитувањето влијаат три подрачја на интеракција меѓу родителите и децата. Првото подрачје го опфаќа интересот, прифаќањето, топлината и приврзаноста. Второто подрачје ја опфаќа попустливоста, строгоста и казнувањето. Третото подрачје ја опфаќа демократската практика. Вкупната клима во семејството влијае на перцепцијата на детето, односно како децата ќе ги перцепираат родителите и нивните мотиви.

За однесувањето на индивидуата, Роџерс смета дека сложеноста на однесувањето може да се разбере само во однос на целокупната индивидуа, затоа што индивидуата реагира како целина. Ваквото сфаќање, Роџерс го става на холистички позиции. Со однесувањето на индивидуата управува основниот и единствен мотив, мотивот на актуализација на личноста или самоактуализација. Единствениот примарен мотив на човековиот живот и егзистенција е: како да се постигне она што го допушта наследената природа. Сите други мотиви се израз на основниот мотив. Овој мотив има мноштво карактеристики и доведува до бројни промени во индивидуата. Прво, вграден е во физиолошките процеси (одржување на организмот и задоволување на основните животни потреби). Второ, двигател за постигнување на поголема автономија, независност, самодоверба, збогатување на искуството и креативност. Трето, критериум за проценка на одредени искуства. Овој мотив е постулат кој не е емпириски истражуван. Но, според Роџерс, го насочува човекот кон развивање и формирање на потполно функционална личност, личност која ги користи своите капацитети и таленти, ги реализира своите потенцијали и е насочена кон потполно запознавање на себе си и сопственото искуство. Нејзини карактеристики се: отвореност кон искуството или доживувањето; егзистенцијално живеење (во секој

момент од својот живот живее исполнето); доверба во сопствениот организам (при донесување на одлуки се раководи од своето искуство); слобода на доживувањето (субјективна слобода), сам го обликува својот живот; креативност (конструктивно дејствува врз околината во која живее).

Теориско-емпириските сознанија на Роџерс се директно поврзани со нашиот предмет на интерес. Она што беше пресудно во нашата анализа се неговите препораки за:

- Недирективен пристап во комуникацијата. Во таа смисла, недирективниот пристап во комуникацијата меѓу различни култури создава клима на соработка, слободно изразување и иницијативност, заедништво и развој;

- Емпатиско разбирање. Емпатијата е основен услов за создавање на односи на меѓусебно разбирање и прифаќање во културно хетерогената заедница. Без прифаќањето не е можна комуникацијата меѓу различни култури. Една култура треба да се прифати таква каква што е, а не како што сака да биде оној што ја перцепира. Прифаќањето е услов за самоприфаќање, без кое не е возможен саморазвој. Емпатијата помага да се надмине стравот, развие и зајакнува самодовербата, ја изразува грижата за другиот како израз на љубов кон него. Емпатијата е преживување на сознанието кое го дава другиот;

- Интеракцијата со средината и нејзиното влијание врз развојот; интеракцијата во интеркултурната комуникација влијае на развојот на културите кои општат меѓу себе. Не е доволно сама по себе емпатијата, туку потребно е да се изрази директно или индиректно;

- Демократските односи и нивното значење за целосен развој на општеството. Во таквите односи, односи на толерантност, меѓусебното дејствување, разбирање и почит се модератори на однесувањето на членовите на заедницата;

- Меѓусебните односи, кои според Роџерс се примарни за успехот на недирективниот пристап. Меѓусебниот психолошки контакт, за кој говори Роџерс, меѓу субјектите бара почитување и безусловно прифаќање на сите членови на заедницата без разлика на нивниот културен идентитет;

- Задоволувањето на овие услови води кон единственост, самодирекција и самоиницијативност на секој член на заедницата.

Исто така, сметаме дека најзначајни психолошки основи на комуникацијата се ставовите на хуманистичката психолошка теорија на А.Маслов (Abraham Maslow), кои се однесуваат на тоа дека познавањето на мотивирачките процеси е неопходно за разбирање на однесувањето и постапките на индивидуата. Според неговото мислење, секоја единка има одредени цели кон кои се стреми. Во даден момент, целите имаат вредност затоа што го исполнуваат животот на индивидуата, а постигнувањето на целите му дава вредност и смисла на сопствениот живот. Постигнувањето на целите предизвикува моменти на задоволство, но е и мотив за поставување на нови цели. Затоа, Маслов говори за постојаната динамика во која новите цели ги заменуваат постигнатите, а новите желби се надомест за задоволените желби. Во динамиката на исполнување на желбите и постигнувања на целите постои определен ред, бидејќи мотивите и целите, потребите и желбите, немаат исто значење и иста вредност за индивидуата.

Затоа, тие се хиерархиски организирани на пет нивоа. Најприоритетни се мотивите од првото ниво. Тоа се основните, физиолошки мотиви кои се успешен показател на актуелните телесни потреби. Нивното задоволување води кон состојба на хомеостаза, односно константна, нормална состојба на организмот. Маслов овде истакнува дека секој физиолошки мотив и со него поврзаното однесување претставува канал за други мотиви. По релативно добро задоволените физиолошки мотиви се јавува нова низа од мотиви, како мотив за безбедност, стабилност, заштита, зависност и сл., кои Маслов ги нарекува мотив за сигурност. Овие мотиви можат потполно да доминираат во организмот и да бидат исклучиво организатори на однесувањето. Овој мотив, нагласува авторот, јасно е изразен како активен и доминантен мобилизатор на организмот, единствено во услови на хронично лоши ситуации. Ако претходните два мотиви се задоволени, се јавува мотивот за припадност и љубов. За Маслов, љубовта ја карактеризира однос на меѓусебно почитување, меѓусебна доверба, создава чувство на верност, пријателство, исполнетост и корисност. Во таа смисла, Маслов тврди дека

љубовта е основен услов за здрав развој на индивидуата , затоа што „организмот функционира така што му треба љубов како што на автомобилот му треба бензин и моторно масло“. Индивидуата го бара своето место во групата на која што припаѓа, во групата во која се вклучува , бара односи со другите членови кои ќе се темелат на љубов , верност и приврзаност . Мотивите за почитување и самопочитување авторот ги подредил во две помошни низи. Едната низа ги опфаќа мотивите за постигнување, компетенција, самодоверба и независност, а втората низа - статус, признание, внимание , достоинство и почитување. Најздро и најпостојано самопочитување е кога се заснова на заслужено почитување од страна на другите , а не на надворешната слава. Задоволувањето на мотивот на самопочитување води кон чувство на самодоверба, вредност, способност и корисност . Мотивот за самоактуализација е ново незадоволство и немир , освен за оние кои веќе го работат она за што како индивидуи се способни, нагласува Маслов. Самоактуализацијата е интризичен развој на она што веќе постои во организмот , на она што е организамот. Самоактуализацијата го води организмот во акција во која „ќе израсне од сопствената природа и ќе се упати по сопствениот пат кон својата цел , свесен за себе и своите афекти” , ќе забележи Маслов. За мотивот на самоактуализација и својствата на самоактуализираните луѓе говори врз основа на „обичното истражување за кое бил мотивиран од неговата сопствена љубопитност, а во насока на решавање етички и научни проблеми“. Како најважни и најупотребливи својства на самоактуализираните луѓе ги наведува : успешна перцепција на реалноста; прифаќање на себе си и другите ; спонтаност, едноставност и природност; насоченост кон проблемот; потребата да се биде сам ; независност од средината и културата ; активни учесници; постојана свежина на доживувањата ; мистично доживување; чувство за заедништво ; продлабочени и цврсти меѓучовечки односи ; демократски карактер ; разлики меѓу средствата и целите ; пријателска смисла за хумор ; творештво и енкulturација (Маслов, 1982, 199-216). Маслов поблиску го допира нашиот предмет на интерес во делот во кој говори за однесувањето на човекот и неговата детерминираност.

„Однесувањето зависи од адекватноста на перцепирањето или значењето кое личноста го придава на појавите”. Тврдењето дека однесувањето не е целосно мотивирано, авторот го поткрепува со неколку факти: дека покрај мотивите постојат и други детерминанти, како што е надворешното поле. Второ, степенот на мотивираност кај некои однесувања е повисок, кај некои понизок. Трето, ја нагласува разликата меѓу изразното и дејственото (акциото) однесување. Изразното однесување е нефункционално, не се обидува да направи што било, туку едноставно е одраз на личноста. Отсликува и изразува некоја состојба на организмот. Само по себе е цел, немотивирано, слободно, ненапорно, неконтролирано, ненаучено, без намера. Дејственото, акционото однесување е функционален стремеж и целисходно трагање кон целта. Тоа е целисходно и мотивирано, со цел да предизвика промени. Најчесто е средство и цел за задоволување на мотивите. Ова однесување е свесно и бара вложување напор. Научено, лесно се контролира. Повеќе е одредено со надворешните средински и културни варијабли. Настанува како обид да се промени светот, секогаш е инструмент и средство кон мотивираната цел. Интеркултурната комуникација во еден дел се темели на учењето на Маслов за хиерархијата на мотивите. Имено, познавањето на мотивите за кои говори авторот, особено на мотивите на припадност и љубов, и мотивите на почитување и самопочитување, и нивното задоволување во комуникацискиот чин меѓу различните култури е значаен фактор за ефективна интеркултурна комуникација. Тоа значи дека себепочитувањето е првиот чекор за почит кон другиот, а чувството на припадност ќе се рефлектира во целокупниот културен диверзитет. За самоактуализираните поединци и неопходна е активна партиципација во комуникацискиот акт што пак се потпира на пријателски односи, самодоверба, односи на меѓусебно почитување.

Учењето на Ж.Пијаже (Jean Piaget) е фокусирано на два основни проблема: проблемот на развој и проблемот на учење. Во врска со нив, Пијаже обработува неколку прашања, како прашањата за определување на суштината на развојот. Второто прашање се однесува на операционите структури - формирање,

разработка и организација. Третото прашање е во врска со факторите кои го определуваат развојот, и четвртото – односот меѓу развојот и учењето.

Според Пијаже, развојот е спонтан процес поврзан со целокупниот процес на ембриогенезата.* Во таа смисла, целокупниот развоен процес го поставува во неговиот општ биолошки и психолошки контекст, проучувајќи и објаснувајќи го како процес кој се однесува на структурата на спознанието како целина. Суштинскиот аспект на развојниот процес на сознание го објаснува со идејата за операции. „Да се спознае еден објект, односно да се спознае еден настан, не значи објектот односно настанот едноставно да се набљудува и потоа да се создаде нивната ментална копија или претстава. Да се спознае, значи, објектот да се модифицира, трансформира, да се разбере процесот на оваа трансформација и, како последица на тоа, да се разбере начинот на кој објектот е конструиран“. (Пијаже, 1988, 33-34). Вака Пијаже ја објаснува операцијата како суштина на спознанието и ја определува како интериоризирана акција, акција која го модифицира објектот на спознание, иреверзибилна, акција во две насоки, која продуцира логички структури. Операцијата, всушност, е низа од акции, поврзана со други операции, и како резултат на тоа таа секогаш е дел од целокупната структура. Со тоа Пијаже одговорил во целост на првите две прашања за текот и суштината на создајниот процес.

Што се однесува до прашањето за формирање и организација на структурите, авторот смета дека развојот на структурите е процес кој минува низ четири стадиуми. Првиот стадиум е сензомоторен, превербален, во кој се развива практичното спознание. Овде се формираат серија структури како перманентност, просторна локализација, временска сукцесија, елементарни сензомоторни каузалитети кои се неопходни за структурите од вториот стадиум. Вториот стадиум е период на предоперационо мислење. Почнува со појавата на говорот и симболичките функции. Првите операции се јавуваат во третиот стадиум. Нив Пијаже ги нарекува конкретни операции, затоа што

*Ембриогенезата, објаснува авторот, се занимава со развојот на телото, нервниот систем и менталните функции

„оперираат на објектите“. Тие се применуваат не посредно на објектите за да се манипулира со нив, за да конечно во четвртиот стадиум се достигне ниво на формални или хипотетичко - дедуктивни операции. Тоа значи дека операциите не се применуваат само на манипулирање со конкретни објекти, туку опфаќаат искази кои детето може да ги користи како апстрактни хипотези од кои може да изведе заклучок со формални или логички средства. Експериментално Пијаже ја потврдил константноста на редоследот на стадиумите и отстапувањето на хронолошката возраст на која се јавуваат, што го објаснува со влијанието на општествената средина.

Третото прашање ги третира факторите на созревање, искуство, социјална трансмисија и урамнотежување, со кои Пијаже ги објаснува стадиумите во развојот. Созревањето, истакнува Пијаже, е продолжение на ембриогенезата и има значајна улога во секоја трансформација што се случува во текот на развојот на детето. За вториот фактор, искуството, Пијаже говори како за основен фактор во актуализацијата на операционите структури. Тоа значи дека сите операциони структури во нервниот систем не се однапред формирани, туку се во зависност од искуството и социјалната средина. Без оглед за кој облик на искуство станува збор, сите тие се состојат од дејствување на субјектите, од акциите што субјектот ги врши врз објектите. Тоа значи дека интелектуалните операции потекнуваат од акциите на субјектот и искуствата што тој ги гради врз основа на тие акции. Третиот фактор Пијаже го нарекува социјална трансмисија - јазична или образовна трансмисија. Факторот на социјална трансмисија во објаснувањето на развојот се повикува на дејството на социјалните фактори, особено на јазикот. Авторот не ја спори неговата улога, но ја ограничува. Јазикот, објаснува Пијаже, е неопходен во завршувањето на операционите структури, особено на ниво на формални операции, бидејќи „детето може да прими вредни информации преку говорот или образованието, што е управувано од возрасно лице, единствено ако го достигнало степенот на кој тој може да ја разбере таа информација т.е. за да ја прими мора да поседува структура која му овозможува да ја асимилира, разбере“. Ограничувачки момент е дека операциите не

се пренесуваат однадвор, со воспитанието, затоа што факторот на социјална трансмисија не е извор на операциони структури. Социјалната размена е неопходна за разработка на операционите структури, но повеќе во облик на кооперација отколку како наметнато пренесување. Имено, при анализата на механизмите на размена, повторно се открива системот на операции. Во тој поглед, размената во вистинска смисла на зборот е кооперација, што значи дека операциите по своето потекло не се ниту социјални ниту индивидуални, туку се израз на општите координации во акциите, било тие акции да се извршуваат заеднички или во текот на индивидуалните адаптации. Четвртиот фактор, Пијаже го нарекува урамнотежување (еквилибрација). Урамнотежувањето е активен процес, процес на авторегулација и е основен фактор на развојот. Рамнотежата е „подвижна рамнотежа” и истата Пијаже ја објаснува во онаа смисла во која се користи во кибернетиката т.е. процеси што сами се регулираат со помош на прогресивни системи на компензација.

Последното прашање околу кое се фокусира учењето на Пијаже е односот меѓу развојот и учењето. Учењето, истакнува авторот, е ограничен процес само на еден проблем или структура. Учењето е предизвикано од околностите, како на пример - наставникот, во врска со некоја цел. Оттука Пијаже заклучува дека „развојот го објаснува учењето” и е збир на издвоени искуства на учењето. Затоа, секој елемент на учењето е функција на целокупниот развој. Односот меѓу учењето и развојот, Пијаже го објаснува со врската која постои меѓу нив, асимилацијата која ја определува како интеграција на кој и да е вид реалност во структурата.

Рефлексиите на учењето на Пијаже во интеркултурната комуникација се огледа во интеракциоскиот однос каде инсистира на активности низ кои пак индивидуата се преформира и образува што само по себе упатува на соработништво и кооперативна социјална интеракција.

Расправата што ја води Пијаже на тема: „учење или созревање” цениме дека не може да го добие својот вистински лик без да направиме осврт на учењето на Л.С.Виготски (Л.С.Выготский). Врз темелите на марксистичката филозофија, во

теориско-емпириските истражувања на сознајниот развој на децата и младите, Виготски ја создава културно-историската теорија на психичките појави. Во оригиналното толкување на сознанието, Виготски открил дека високите психички функции имаат социјално потекло. Имено, според Виготски, природата и структурата на психичките, менталните функции, се менува под влијание на условите во средината и културата во таа средина, во текот на историјата и онтогенетскиот развој на индивидуата.

Во филогенетскиот развој, високите психички функции се развиваат со посредство на знакот кој го создал човекот од потребата во борбата за опстанок да комуницира со другите единки во својата околина. Создадените знаци за објектите од реалноста, по пат на интериоризација, се усвојуваат и вградуваат во високите психички функции кои, благодарение на знакот, и сами се развиваат. Создавањето на знакот и јазикот како систем на знаци му овозможиле на човекот да ги регулира социјалните односи меѓу луѓето, но и да се запознае себеси и да го регулира сопственото однесување.

И во онтогенетскиот развој се одвива сличен процес. Детето, од раѓање, е социјално суштество. Во текот на воспитно-образовниот процес, во комуникацијата со возрасните, ги усвојува (интериоризира) знаците, односно јазикот на својата средина и култура. Со нив на помош го организира своето поведение и го регулира сопственото однесување. Па, она што претставува поединецот како личност со своите способности и други карактеристики е резултат на комуникацијата со другите луѓе и срединските фактори. Од своја страна, историскиот и културниот развој создаваат големи разлики во однесувањето на луѓето и покрај тоа што нема објективни промени во тежината и зафатнината на мозокот, уште од времето на формирањето на современиот биолошки вид на човекот. Разликите во однесувањето на луѓето, Виготски ги објаснува со помош на знакот кој е вграден во високите психички функции. Според авторот, знакот претставува кој било симбол што има одредено значење, а прв и универзален симбол е „зборот“. Во истражувањата што ги вршел со соработниците, Виготски докажал дека развојот на мислењето на човекот има корени во примената на говорот како

средство за комуницирање. Во таа смисла, истакнал дека „првобитната функција на говорот е неговата комуникативна функција” и продолжува „говорот, пред сè, е средство на социјално општење, средство на искажување и разбирање”. Виготски тврди дека говорот ги спојува во себе двете функции, функцијата на општење и функцијата на мислење. Вистинската поврзаност меѓу развојот на детското мислење и социјалниот развој на детето може да се сфати единствено во согледувањето на единството на општењето и обопштувањето. Општењето, според Виготски, засновано врз разумно сфаќање и врз намерното пренесување на мислите и доживувањата има потреба од извесен систем на средства, чиј прототип бил и секогаш ќе биде човековиот говор. Во процесот на општење, зборот е само надворешната страна на говорот. Истражувањата на Виготски покажале дека општењето не е можно без значењето како што не е можно без знаците. Имено, „за да може да се пренесе (соопшти) некое доживување или содржина на свеста на друг, нема друг пат освен таа содржина да се класира во некоја категорија, во некоја група појави, а тоа бара обопштување” (Виготски, 1988, 24). „Оттаму произлегува дека општењето нужно претпоставува обопштување”, заклучил Виготски. На тој начин, повисоките видови психолошко општење, својствени на човекот, се можни само благодарение на тоа што човекот со помош на мислењето обопштено ја одразува реалноста. Тие се причините значењето на зборот да се проучува како единство на општењето и обопштувањето, единство на комуникацијата и мислењето. Виготски укажал на современиот фонолошки правец во лингвистиката, според кој, суштински признак на звукот на човековиот говор е тоа што звукот носи одредена функција на знак, поврзан е со извесно значење, но сам по себе, без значењето не е вистинска единица која ги поврзува одделните страни на говорот. Кога ќе се одвои од значењето на говорот, звукот ги губи сите особини што ги има човековиот говор. Општествената средина го поттикнува детето во развојот на своето мислење, со задачите што му ги поставува и со целите што му ги предочува. Говорот на средината, со своите трајни постојани значења ги предодредува патиштата по кои се движи развојот на обопштувањето кај детето. Движејќи се по тој однапред определен

пат, детето мисли онака како што му е својствено, на она ниво на интелектуалниот развој на кое и се наоѓа. Таквите патишта се дадени во процесот на говорното комуницирање. Разликата не е во значењето на зборовите, затоа што детето нив ги усвојува готови од возрасните, туку во начинот на мислење. Детето создава псевдопоим – поимкомплекс, кој се совпаѓа со поимот на возрасните, благодарение на што е можно заемното разбирање меѓу возрасниот и детето во говорното комуницирање, односно фактичките детски комплекси се совпаѓаат со поимите на возрасните.

Една серија од испитувањата на Виготски за односот на учењето и развојот биле насочени кон утврдување на нивото на умствената развиеност на детето, имајќи ги предвид актуелното ниво и зоната на наредниот развој. За таа цел, употребил задачи кои бараат самостојно решавање и кои се карактеристични само за веќе формираните и созреани функции. Испитувањата покажале дека непосредно значење за динамиката на интелектуалниот развој и успешност во учењето има зоната на наредниот развој, во услови кога добива помош и се наоѓа во соработнички односи. Во соработката со некого, детето секогаш може да направи повеќе, се разбира, во границите кои се строго определени со состојбата на неговата развиеност и со неговите интелектуални можности. Во соработката, детето е посилено и поумно, се издига над интелектуалните тешкотии што ги совладува. Нагласувајќи го значењето на усниот говор и неговата улога во развојот на вишите психички функции, во изворот на соработката и поучувањето (воспитно-образовниот процес), Виготски уште еднаш го потврдил влијанието на средината и културата врз развојот на индивидуата. Од аголот на интеркултурната комуникација тоа значи дека јазикот и сфаќањето на пораките во чинот на соработка е еден од условите за развој.

Интелектуалниот развој го проучувал и Џ.Брунер (Jerome S.Bruner). Од истражувањата Брунер (1966) заклучил:

- Развојот го карактеризира независност од одговорот на непосредната природа на стимулот;

- Развојот зависи од интернализацијата на настаните во меморијата („магацинот“ или „storage system“) што кореспондираат со средината;
- Интелектуалниот развој го опфаќа зголемениот капацитет, да се каже на себеси и на другите, со значењето на зборовите или симболите, што некој има направено или сака да направи. Со други зборови, со интелектуалниот развој се зголемува способноста за општење;
- Интелектуалниот развој, во голема мера зависи од интеракцискиот однос меѓу оној кој учи и оној кој поучува. Имено, Брунер вели дека „врската меѓу оној кој поучува и оној кој е поучуван никогаш не е индиферентна од нејзините ефекти во поучувањето“ (Брунер, 1967, стр.42). Во таа смисла, авторот истакнува дека релацијата меѓу оној кој се стреми кон нешто и оној кој не се стреми е проблем на авторитет во наставната средина. Насочувањето на авторитетот во правец на пријателство е нужно затоа што влијае на природата на учењето, развојот на вештините и откривањето на способностите за акција кај учениците;
- Јазикот е основен медиум на наставата во двојна смисла:
 - а) со јазикот учениците ги разменуваат своите мисли;
 - б) јазикот станува средство за формирање на внатрешен модел на надворешниот свет.

Интелектуалниот развој е определен со зголемениот капацитет за истовремено манипулирање со повеќе алтернативи, истовремена грижа (насоченост) кон повеќе секвенци и одредување време и внимание во определени форми за овие многукратни побарувања.

Според Брунер, интелектуалниот развој не зависи само од внатрешните покренувачи, туку и од надворешните, како што се семејството и образованието. Во таа смисла, истакнува тој, „менталниот развој во голема мера зависи однадвор – во моќта на техниките овозможени во културата и кои се продолжение во можниот дијалог со нејзините агенти. Ова посебно е изразено во случај кога се вклучени јазикот и симболичните системи на културата во формирањето на нови, зголемени, репрезентативни системи“. Оттука, заклучува дека во центарот на образовниот

процес е содржан дијалогот за преместување на искуството во повеќе моќни системи, системи на нотираност и подреденост. Од таа причина, Брунер смета дека теоријата на развојот мора да биде поврзана со теоријата на знаење и теоријата на настава или ќе биде „осудена„ на тривијалност. Од друга страна, теоријата на настава ја определува како прописна и нормативна теорија, затоа што поставува критериуми и правила кои се однесуваат на најефикасниот начин на стекнувањето знаења или вештини. На прашањето за потребата од теоријата на настава, Брунер одговорил дека теориите на учење и развој повеќе се дескриптивни отколку прописни. „Теоријата на настава, во кратки црти, се однесува на тоа дека желбата да се поучува може да се научи подобро со унапредување, отколку со опишување на учењето. Тоа не значи дека теориите на учење и развој се ирелевантни со теоријата на настава. Всушност, теоријата на настава мора да биде конгруентна со нив и согласна”.

Еден од значајните постулати во учењето на Брунер е дека сознајниот развој и неговиот процес не се можни без интеракција меѓу субјектот и објектот. Субјектот ги активира своите сознајни потенцијали во непосреден, односно посреден контакт со објектот. Добиените сознанија можат да се презентираат на три начина: со истакнување на акции соодветни за постигнување сигурен резултат (активна репрезентација); со истакнување целосни слики или графикони поставени како замисла, без потполно дефинирање (иконична, сликовна репрезентација) и со истакнување симболични или логични тврдења, извлечени од симболичниот систем кој е управуван од правила или закони за формирање или трансформирање на тврдењата (симболичка репрезентација). Во акци оното претставување, настаните се изразени преку соодветни моторни реакции. На вториот начин, сликата е замена за акцијата и ги претставува просторните односи. Највисок облик е симболичкиот, апстрактниот кој најмногу придонесува во при способувањето. Се одликува со категоријалност и хиерархија, тој што користи симболички облици внесува ред во својот свет и се ослободува од ограничувањата кои ја следат неговата акција и природата на неговите претстави. Додека сликата е поврзана со она што претставува, симболот како

што е зборот поседува сосема произволна врска со она што симболизира. Така детето од ниво на „изведба“ преку „чувства“ поминува на „симболизирање“. Бидејќи симболичкото претставување е најзрел облик, а говорот е главен начин на симболизирање, Брунер смета дека говорот има важна улога во развојот. Развојот на говорното општење доведува до појава на говорни активности кои имаат специјална цел – да ја пренесат содржината. Имено, способноста на индивидуата да го користи говорот за да го открие значењето на дразбата создава можности индивидуата да се ослободи од светот на привидот, а нејзиното сознание да се стекне со стабилност и еластичност. Се разбира, затоа се потребни соодветни јазични симболи кои на соодветен начин го откриваат значењето на информацијата. За Брунер јазикот претставува систем на ознаки, хиерархиски организиран. Во јазикот, авторот согледал еден многу важен аспект на културата. Културата во која живее индивидуата е таа која ја пренесува техниката за „движење надвор од дадената информација“. Културата преку својот агент, училиштето, и низ образованието го пренесува јазикот. Во образовниот процес децата учат самостојно да ги оценуваат сопствените искази и да ги користат јазичните симболи со што успеваат да научат дека зборовите не се својства на објекти, туку називи, договорно избрани.

Основните постулати на Брунер за интеракцијата, се значаен аспект во интеркултурната комуникација. Имено, интеракцискиот тон го насочува комуникацискиот процес кон успех и ефикасност. Тројниот модел на претставување на средината во облик на акција, слика и симбол (збор), низ призмата на интеркултурната комуникација значи: акцијата која се однесува на еднакво партиципирање на нејзините учесници, каде што учеството ќе се движи во двете насоки, примач – испраќач и обратно, преку која комуникаторите ќе создадат слика за она што е предмет, односно содржина на комуникацискиот процес. Изразувајќи ја со зборови, содржината ја претставува симболично, истовремено користејќи го јазикот. Со активното партиципирање во говорното општење, јазикот употребен во комуникацијата ќе ги оствари своите функции: социјалната, комуникациската;

атрибутивната и посредничката, медијаторна. Првата е изразена во пренесувањето и примањето на информации со што се надминуваат ограничувањата на сопственото искуство. Со втората ги означува карактеристиките на предметите и појавите. Како посредник, јазикот е медијатор во новата интеграција, со отсуство на предметот кој е означен говорно.²

7. Интеркултурна комуникација

Еден од најголемите предизвици со кој се среќава цивилизацијата денес е одржување на различноста и размената на добра на глобално ниво. Решението на овој проблем кој има две спротивставени страни се наоѓа во уредување на интерперсоналните односи во општеството. Имено, современите општества се спој на повеќе или помалку меѓусебно испреплетени култури каде што доминантната култура се судира со помалку присутните култури и културите на општествено изолираните групи. Затоа признавањето на еднаквоста и воведувањето на идејата за културен плурализам поставува нови барања пред поединецот и заедницата во целост. Тоа пак во исто време ја определува целта на воспитанието и образованието во насока на подготовка за живот и работа во културно плуралистичко општество, како и развивање на интеркултурни компетенции и чувствителност врз принципите на демократичност, еднаквост и човековите права. Основен услов за разбирање, почитување и прифаќање на другите култури, нивните сличности и разлики на индивидуално и општествено ниво е познавање и прифаќање на сопствената култура. Индикатор за постигнувањето на целта низ воспитно-образовниот процес е развој на интеркултурна компетенција. Развојот на компетенцијата за интеркултурно општење се движи паралелно во две насоки. Од една страна претпоставува подготовка за разбирање и почитување на разликите меѓу луѓето не само во надворешниот изглед, однесување, обичаи, верувања, туку истовремено и надминување на стереотипите и предрасудите за себе и за другите, од друга

² Текстот кој го третира проблемот на комуникација, поим и суштина, видови и структура и теориски постулати, делумно или во целост се превземени од книгата „Комуникацијата меѓу наставникот и ученикот во основното училиште“ на авторот С.Мирасчиева

страна. Секако дека приближувањето на различните култури меѓу себе е важно за целата заедница, но не треба да се за постават проблемите кои ги носи процесот на глобализација, каде што приспособувањето на новите технологии може да ја доведе во прашање и смислата на интеркултурните односи.

Имајќи ја предвид сложеноста на предметот на интерес во текстот што следи ќе говориме за одделни прашања кои се однесуваат на поимската и суштинска определба на интеркултурната комуникација, бариерите во комуникацијата меѓу културите, значењето на развој на интеркултурна компетенција, како и факторите кои придонесуваат за успешна интеркултурна комуникација.

7.1. Интеркултурна комуникација – поим и суштина

Кога станува збор за односот меѓу комуникацијата и културата станува збор за однос на два општествени феномени кои се неразделно поврзани во својот аксиолошки, духовен и содржински домен. Подолу испишаните редови се обид да ја претставиме нивната врска. Сепак, на почетокот ќе се навратиме кон некои определби на поимите култура, и комуникација. Во стручна та и научна литература се среќаваат голем број определби на поимот култура. Во нашата понатамошна анализа поаѓаме од определбата според која со поимот култура се о значува целокупност на мислења, искуства и модели на однесување и нивниот развој во контакт со други култури или културата е процес на социјална трансмисија на размислувањ а, ставови и однесувања кои се стекнале во семејството и училиштето уште од раѓање и се пренесуваат на поколенијата (Jandt, E.F., 2004, 6-7). Од друга страна, веќе ја истакнавме определбата според која комуникацијата претставува динамичен процес на протокот на активности и посебна форма на социјална интеракција. (Мирасчиева, 2007, 16). Третиот клучен поим во нашата дискусија е поимот медиум. А медиум претставува посредник преку кој соодветната акција може да биде пренесена (Вујаклија, 1974, 554). Во многу дефиниции можеме да ја забележиме близината на

концептите на комуникација и култура . Тоа се процеси кои вклучуваат поединци кои заемно влијаат еден на друг. Имено, човекот како биосоцијално суштество ги задоволува и решава своите вистински потреби и проблеми во група со другите луѓе и преку форми на соработка. Во такви групи и форми на соработка личноста создава услови за културни достигнувања преку комуникацијата со другите членови на групата. Во таа смисла, културата и комуникација та претставуваат две страни на еден процес, а тоа е процесот на интеграција. Луѓето во комуникацијата изразуваат статус , авторитет , општествена улога и професионална дејност на секој поединец. Во таквата комуникација, всушност, доаѓа до израз културата. Затоа, комуникацијата е област на изразување на тековните врски меѓу луѓето и форма на нивна соработка. Од друга страна, ниту една активност на човекот не може да се реализира без комуникација. Тоа е причината зошто комуникација та и култура та се во меѓусебен зависен однос преку кој тие се развиваат и збогатуваат. Развојот на културата и комуникацијата се тесно поврзани. Постои добро познат историски факт дека говорот е првата човечка комуникациска активност која е формирана заедно со работа. Потребата за пренесување на искуства , работни навики, производство на алатки за работа , начинот на изработка на материјали и сл., се развиле низ работата. Паралелно со развојот на работата се зголемува опсегот на информации . А тоа пак содржински ја богати комуникацијата меѓу луѓето . Во таа смисла со зголемувањето на информации те зајакнува улогата на комуникација во општествениот живот на човекот. Истовремено се развива и богата културата на живеење во заедницата. Со други зборови, развојот на културата е во исто време и развој на комуникацијата, а збогатувањето на содржината на културата, во исто време значи збогатување на комуникациските содржини.

7.1.1. Како инаку може да се утврди врската меѓу културата и комуникацијата?

Комуникација е социјална активност во одредена ситуација. Како активност на меѓусебна интеракција е динамичен процес кој

нема ниту јасно дефинирани граници меѓу различните влијанија, ниту јасно дефинирани граници помеѓу партнерите кои учествуваат во комуникацијата. Така комуникација е често непредвидлива врска, а непредвидливо е и нејзиното влијание и нејзината ефикасност. Тоа е причината зошто комуникациската акција е секогаш утврдена со конкретни социјални услови, времето и местото. Успехот на комуникацискиот акт се утврдува со ситуацијата во која се врши. Исто така, ефикасноста на комуникацијата, е утврдена со проценка на еден од комуникаторите за социјалниот ранг на комуникацискиот партнер и довербата што тој/таа ја има кон другиот. Тоа значи дека ефикасноста на комуникациската активност се определува од страна на социјалните фактори, а најмногу зависи од културата. Затоа со потполно право за комуникацијата можеме да говориме како за елемент на културата. Моделот на пренос на информацијата ја нагласува инструменталната функција на комуникација. Ефективноста се оценува со помош на поимот успех во „манипулација“ со другите со цел да се постигне еден од поставените цели кај еден од комуникаторите. Но ако се земе предвид трансакциската димензија на моделот на комуникација, на пример, во процесот на праќање и примање пораки, тогаш мора да се има предвид меѓусебното поврзување на комуникаторите и нивното пријателство. Разбирањето во комуникацијата им помага во сфаќањето, учењето и прифаќањето на разликите меѓу комуникаторите. Тоа за возврат води кон богатење на знаењето на секој од комуникаторите во дадениот процес на комуникација всушност продолжува процесот на развој. Ваквата комуникациска активност води кон глобализација, интеграција и интеркултурна комуникација. Затоа веламе дека комуникацијата претставува значајна културна вредност. Се јавува дилемата: интеркултурна комуникација или меѓукултурен дијалог?

Во обидите да се дефинира поимот и суштината на меѓукултурниот дијалог, нашата почетна точка е етимологијата и семантиката на поимите култура и меѓукултурен дијалог. Поимот култура во повеќе наврати беше определен. Со цел да ја одржиме мислата во овој правец, овде ќе споменеме дека културата се однесува на човековата активност. Антропологистите го користат

терминот култура во насока на определување на универзалните човекови капацитети за класифицирање на искуствата, кодирање и симболична комуникација. Културата е всушност заеднички систем на симболи, верувања, ставови, вредности, очекувања и норми на однесување. Таа се однесува на кохерентна група на луѓе кои живеат целосно или делумно во некоја одредена територија. Културите можат да бидат различни не само меѓу континентите или нациите, туку и во рамките на истата компанија, па дури и семејството, како географски, етнички, морални, етички, верски, политички, историски или културна припадност во однос на културниот идентитет. Културните карактеристики може да се разликуваат во неколку димензии и аспекти (способност да ги забележи и да се справат со нив е една од основите на интеркултурна компетентност), како што се: колективистички и индивидуалистички култури; машки култури и глад, несигурност избегнување, моќ, далечина, *chronemics* (заштитна) и структурни карактеристики. Така димензијата на индивидуализам и колективизам се опишува со култури од лабаво структурирани до цврсто интегрирани. На димензија машкост-женственост следи описот со кој како доминантни вредности на културата се наведуваат самоувереност или негување. Моќ - далечина се однесува на дистрибуцијата на влијание во рамките на културите. Несигурност - избегнување одразува толеранција на културата на двосмисленост и прифаќање на ризикот. *Chronemics* (заштитна) димензија се однесува на: *monochrone* (време-фиксна, еден по друг) и *polychrone* (многу работи во исто време, мултибарања), односно димензија на заштита со еден параметар и заштита со повеќе параметри. Структурните карактеристики се однесуваат на основите на личноста, вредносната ориентација, искуството, на времето и просторот, селективната перцепција, невербалната комуникација, моделите на однесување (Jandt, E.F., 2004, 52-55). Да се разбере една култура треба да се разберат сите искуства што ги водат нејзините поединечни членови низ животот. Такви нешта се јазикот и гестовите, личниот изглед и општествени односи, религијата, филозофијата и вредностите, додворувањето, бракот, семејството и обичаите, храната и рекреацијата, работата и владата, образованието и комуникациските системи,

здравството, транспортот и владини системи и економски системи. Мислиме на културата к ојашто треба да се зна е и да не се издвојува како „странец“ во туѓа земја. Културата не е генетска особина. Сите културни елементи се учат преку интеракција со другите култури. Зборот меѓу е изведен од интер (лат. *inter* – меѓу, помеѓу, за време) (Вујаклија, 1974, 362). Зборот дијалог значи разговор, говор меѓу двајца (Вујаклија, 1974, 227). Всушност, дијалогот е форма на комуникација помеѓу две лица. Дијалогската комуникација е процес на размена на информации, чувства, ставови, мислења. Дијалогот е форма на односи меѓу луѓе која се базира на меѓусебно разбирање, заемно почитување, исклучување на притисок и насилство. Во таа смисла, дијалогот помеѓу различни култури претставува меѓукултурен дијалог. Меѓукултурниот дијалог претпоставува меѓусебно разбирање на различните култури и нивното прифаќање. Во интеркултурниот дијалог е карактеристична интеркултурната врска. Интеркултурната врска се темели на определен однос меѓу културите. Меѓукултурен однос е однос от во кој културите ги остваруваат своите идни и конструктивни изрази на луѓето со еднакво учество во тој однос.

Всушност, меѓукултурниот дијалог како форма на интеркултурна комуникација се однесува на *лице в лице* интеракции меѓу луѓето од различни култури. Замислете колку тешко може да се комуницира ако изворот и примачот споделуваат симболи во различни контексти. При комуникацијата со луѓето од различни култури, важно е да се запамети дека културата и комуникацијата се силно поврзани. Начинот на кој луѓето гледаат на комуникацијата - што е, како да го направи тоа, и причините за тоа што го прави - е дел од нивната култура. Можностите за недоразбирање меѓу припадниците на различни култури се зголемуваат кога оваа важна врска е заборавена. Во интеркултурните комуникациски ситуации луѓето треба да бидат свесни за можноста од различни недоразбирања но и желбата истите да се избегнат. Сепак, и покрај најдобрите намери, можат на настанат сериозни недоразбирања, па дури и конфликти. Една од причините за тоа е дека иако луѓето свесно се обидуваат да ги избегнат проблемите, етичките предрасуди се уште се присутни во

комуницирањето. На крајот од овој дел можеме да кажеме дека интеркултуралноста е описна категорија која опишува како луѓето од една култура можат да дејствуваат како самоопределени подеднакво со културите различни од нивните во обединет етос.

7.1.2. Зошто е потребен меѓукултурен дијалог или за можните бариери во интеркултурната комуникација?

Меѓукултурниот дијалог е основа на мултикултурно то разбирање. Од друга страна, што е еден од условите за добра соработка меѓу културите. Тоа значи дека основната идеја е човековиот личен развој да се збогати преку директна комуникација со вредностите на мултикултурното општество кои се изразени од страна на претставниците на различни култури. Имено, секоја култура им овозможува на своите членови развој низ правила на однесување. Не треба да се влегува во интеркултурниот дијалог на комуникација од перспектива на обидите да се научат нормите на сите култури, затоа што то е невозможно и претставува ризик. Не постои начин на кој ние би можеле да ги научиме сите правила со кои се регулира соодветно и несоодветно однесување за секоја култура со кои доаѓаме во контакт. Во такви случаи секогаш ќе се прави нешто погрешно, секогаш некој ќе биде навреден. Нашата комуникација ќе страда како резултат на повредата на нашите норми, а тоа води кон ограничување на ефикасноста на нашата комуникација. Всушност, ние дури и нема да знаеме дали од нас се очекува да се придржуваме кон нормите на другата култура или другите треба да се однесуваат според нормите на нашата култура. Затоа подобро е да се испита општо то ниво на бариерите за меѓукултурен дијалог. Во литературата се среќаваат повеќе обиди, но најчести се следниве бариери: анксиозност, претпоставувајќи сличност наместо разлика, етноцентризмот, стереотипи и предрасуди, невербален јазик и недоразбирања. На овие категории на бариери говоревме во првиот дел од текстот но повторно ќе се навратиме кога ќе говориме за интеркултурната комуникација и медиумите. Силно се чувствува потребата да се нагласи дека меѓукултурниот дијалог не значи губење на

сопствената култура и идентитет. Напротив, во интеркултурниот дијалог, во разговорот меѓу културите се потврдува и промовира сопствената култура, вредности, традиции и карактеристики. Суштината на интеркултурниот дијалог може да се сфати единствено ако се прифати оценката дека културата е систем на комуникација во акција во општеството кој вклучува различни видови на комуникациски медиуми.

7.2. Комуникација, култура и медиуми

Комуникација претставува процес на постојана размена на информации. Својата суштина ја изразува во размената на пораки. Различни медиуми можат да учествуваат во процесот на комуникација и тие ги користат сите форми на комуникација, што ги прави еден вид на мост меѓу комуникаторот и примачот. Комуникацијата со помош на медиумите обезбедува брз и широк опсег на информации. Комуникацијата и медиумите имаат моќна и убедлива функција. Тие се важен стимулатор во поттикнувањето и развојот на образованието и влијаат на однесувањето на човекот. Тие, исто така, можат да предизвикаат промени во мислењата и убедувањата. Но комуникацијата е и важен стимул на различни видови на културни анализи, критички проучувања и истражувања од аспект на социологијата, културата, културата на уметноста, културата и стилот на живеење.

Обидите да се создаде симбиотична врска меѓу комуникацијата, културата и медиумите иницира неколку прашања како која е нивната врска, која е функцијата на комуникациските медиуми и каква е нивната улога во процесот на развој на културата, можат ли да ги острнат бариерите во интеркултурната комуникација. Текстот што следи ги содржи одговорите на прашањата.

7.2.1. Каде е врската помеѓу комуникацијата, културата и медиумите?

Денес, медиумите како посредници во процесот на комуникација и во културата имаат големо значење. Имајќи го

предвид значењето на процесите на глобализација и интеграција на народите, медиумите играат клучна улога. Со нив се олесни протокот и размена на информации, користејќи ги сите форми на комуникација. Со информациите, учесниците во комуникацискиот чин доби ваат нови знаења ко и влијаат врз нивните ставови, размислувања и убедувања. Пораките содржат информации за најновите научни достигнувања, тенденции и дострели во културата на групата на која што припаѓаат, но и во културата на другите. Тоа е причината зошто ние со сигурност тврдиме дека медиумите имаат моќ на убедување. Значи, тие се силни поттикнувачи на развојот на образованието. Пренесената информација од страна на медиумите влијаат на облиците на однесување. Уметничките достигнувања, културни те настани, научните достигнувања, сите тие се содржина на пораките што се пренесуваат преку медиумите. Тие, од друга страна, поттикнуваат разни анализи, критичко размислување и споредба. На овој начин тие го менуваат начинот на живот, ја дополнуваат структурата на знаење и се водич на значењето и целта на животот во заедницата како и на индивидуата. Едноставно, како медијатори помеѓу комуникацијата и културата, медиумите влијаат на формирање, градење и менување на животот и вредносните ориентации. Можеме да заклучиме дека медиумите како посредници се главни учесници во комуникацијата помеѓу културата и културното образование во светот. Како резултат на зголемените потреби на човекот и потребата од надминување на просторната и временска рамка се појавија нови комуникациски медиуми кои се одраз на свеста на реалната егзистенција, и база за разбирање и за збогатување на тезаурусот на знаења. Се вели дека комуникациските медиуми во исто време се „општествен производ“ но и „производител на општествени промени“. Современите општествени промени не само што ја менуваат позицијата на ист медиум, туку тие потсетуваат на изгледот на новите медиуми. На таков начин, новите комуникациски медиуми стануваат „инструмент за продукција на информации“. Тие медиуми имаат најголема вредност, бидејќи се поставени во рамките на богатството на продукти на научнотехнолошката револуција и се дописници на културни и други промени. Како

културна индустрија , медиумите одговораат на барањата на општеството, ги стимулираат иновациите во исто време , и исто така придонесуваат за менување на социокултурна атмосфера. Во моментот, човековата потреба за знаење , разбирање, вклучување, збогатување и развој на реалноста постојано расте. Оваа потреба ги надминува ограничувањата на просторот и времето. Задоволувањето на оваа потреба може да се постигне само со можностите понудени од страна на новите комуникациски медиуми. На свој начин , тие го проектираат културно милје во светот. Нивното основање содржи дијалогската форма која придонесува за глобализацијата на културата.

7.2.2. Што претставуваат комуникациски медиуми и која е нивната функција?

Комуникациските медиуми се посредници во комуникацијата. Така поимот медиум во своето етимолошко значење (лат. *medius* - значи, оној кој е во средината) означува одреден медијатор во комуникацијата. Во секојдневниот говор се среќава во различни синтагми како медиум за комуникација, средства, како и фразата средство за масовна комуникација, масмедиуми. Тие се користат за пренесување и примање на информации. Меѓутоа, кога говориме за комуникацијата и улогата на медиумите во оваа примарна општествена активност, медиумите не можат да бидат ограничени само на најважната карактеристика - улогата на медијатор во комуникациската ситуација. Исто така , медиумите не може да се изедначат со техничко-технолошките структури . Напротив , медиум може да биде живо суштество , тоа може да претставува дел од своите потенцијали, тоа може да се случи во природни процеси или содржи природни елементи во својата структура. Тоа е причината зошто поимот медиум кој е посредник во комуникацијата и структурен елемент на секоја комуникациска ситуација, го разбираме како природна или вештачка супстанција, односно збир на природни или вештачки услови со кои се остварува чинот на комуникација. Со право говориме за три социјални функции на комуникациските медиуми: информирање, едукација и забава. Со

помош на медиумите се праќаат и добиваат пораки . Пораките содржат различни информации на научни , технички -технолошки, социјален и културен карактер . Преку нив , луѓето се запознаваат со нови знаења и достигнувања во медицината , биологијата, генетика и с ите други области на човечкиот живот. Информативната функција , всушност , се реализира преку посредување пораки за релевантни настани , луѓе , состојби и појави во животот кои се оддалечени од примателот , или во простор или во време . Едукативната функција е целосно реализирана со најави , пораки и планирани дидактички влијанија на комуникациските центри врз соодветните кругови на примачи. Ова се постигнува со испраќање на дидактички содржини кои имаат целна група, приспособена форма на презентација и време на и испраќање. Функцијата на комуникациските медиуми да забавуваат е предуслов за нивното општествено значење денес. Оваа функција ја остварува со спектакуларно формирани пораки кои ја стимулираат афективната и емотивна страна на личноста во време на одмор и рек реакција. Значи , со медиумите се трансферираат настани и случувања од областа на музиката, уметничкиот израз или литература. Всушност, тие нудат различни форми на забава со што ја задоволуваат потребата од индивидуална и општествена самореализација на една личност. На овој начин , медиумската комуникација , ја определува својата содржина и може да ги утврди ефектите што ги има. Ова води кон тврдењето дека медиумите имаат значајна улога во интеракцијата при комуникацијата . Ефектите и последиците од комуникација се определуваат не само по содржина и пренос , но исто така и од страна на примачот (декодирање на порака). Но, секогаш треба да се има предвид видот на медиумот . На пример , печатот и цивилизацијата втемелена врз културата на пишаниот збор обезбедува директен контакт на луѓето со содржината , а приемот е скромно влијание на елементите на медиумските структури како што се формат , обемот , графички и иконики карактеристики. Електронските медиуми (филм, радио , телевизија) го утврдуваат секој елемент на комуникацискиот чин , од содржината преку пренос и прием на ефикасност. Всушност, со оглед на последните децении на 20 век до денес медиумите с è повеќе се

интериоризираат во индивидуалниот и социјалниот живот на луѓето. Во таа смисла, децата и возрасните не ги прифаќаат медиумите во нивната симболичка комплетност, туку како „жив комуникациски партнер“. Класично е тврдењето дека содржината на комуникацијата има предност во однос на медиумот што укажува на важноста на човекот како единствено можно тема за комуникација. Од друга страна, модерниот бран тврди дека медиумот со пораката го насочува вниманието кон влијанието на медиумот, а не на содржината на комуникација.

7.2.3. Како новите комуникациски медиуми создаваат услови за развој на културата?

Бурниот развој на информатичката технологија го промени статусот на независни променливи на две основни димензии на постоењето на човекот во надворешниот материјалниот свет - просторот и времето. Надминување на растојанијата и надминување на временските бариери со помош на глобалниот систем на компјутерски мрежи создава можност за широка комуникација меѓу луѓето. Т.н. виртуелна комуникација беше создадена во контекст на општествените промени и почнувајќи од економско-политички и научно-технолошки услови. Но, во контекст на оваа тема, ќе го насочиме нашето внимание кон проблемот на влијанието на комуникациски медиуми во развојот на културата. Културата е креативна активност во областа на материјалната и духовната производство, со што укажува на својата хеуристичка страна. Но, културата, исто така, има адаптивен карактер. Имено, култура претставува средство за вклучување на поединец или група во основните општествени односи. Тоа јасно резултира со прашањето за тоа како комуникациските медиуми можат да придонесат за развојот на културата. Еден од аспектите на културата е семиотички, а тоа се однесува на пренесување на вредностите од една генерација на друга. Традиции, обичаи, народни креативна работа, научни достигнувања и литературни записи кои се карактеристични за една култура најавтентично можат да се зачуваат и пренесат преку комуникациските медиуми (телевизија, радио, видео снимки итн.). Да се запознаеш со

другите култури, обичаи, јазик, вредности и традиции, исто така, може да се реализира со помош на електронските медиуми. Со тоа, медиумите не се реализираат само својата образовна функција, туку тие претставуваат средство за успешно вклучување на поединецот во светот кој го опкружува него / неа, во светот на разликите и мултикултурата. Знаејќи ја својата култура истовремено ја запознава културата на другите што го прави индивидуата адаптивна и флексибилна во глобалниот свет на промени. Во исто време, таквата личност е подготвена за меѓукултурна дијалогска комуникација. Ако културата е израз на материјалното и духовно производство, тогаш не постои сомнеж за огромната хеуристичка улога на комуникациски медиуми. Отривањето и создавањето на нови материјални и духовни добра не само што ја развива културата на една нација, туку се збогатуваат и развиваат и другите култури. Исто времено се развива и културниот идентитет на секој поемец, затоа што тој гради нови вредности, ставови и верувања. Медиумите како културна индустрија во намерата да одговорат на барањата на општеството, во исто време стимулираат иновации и придонесуваат за промени во социокултурната клима. Тоа е причината зошто велиме дека комуникациските медиуми се „социјални производи“, но во исто време „производители на општествени промени“.

Светот денес е комплексен и разнобоен мозаик со толпа од различни култури. Неговото богатство е, всушност, разливност. Од друга страна, современиот свет тежнее кон напредок и развој. Имено, светот денес е во дуализам помеѓу разливност а од една страна, и прогресивниот развој, од друга страна. Секој дел од таа разливност е дел и о д тежнеењето кон прогрес. Оттука и прашањето како да се развие светот во целина. Одговорот на ова прашање се состои од два дела. Првиот дел од одговорот е едноставен и очигледно е поврзан со напредокот на светот и различните култури кои се негови составни елементи. А секоја од тие култури се стреми кон развој. Но исто така факт е дека постоењето на човековата заедница се темели на комуникацијата меѓу културите. Овој момент го иницира прашањето за односот и директна акција меѓу различни те култури. Овде клучна улога

имаат медиумите. А тоа е вториот дел од одговорот. Затоа и се говори за есенцијалното значење и моќта на медиумите во комуникацијата.

Колку медиумите посредуваат односно ја попречуваат интеркултурната комуникација е прашање кое има големо значење.

Бариерите во интеркултурниот дијалог може да се надминат со помош на комуникациските медиуми. Често се поставува прашањето каква е улогата на медиумите во меѓукултурниот дијалог, улога на медијатори или улогите на бариерите. Функцијата на медијатори се наоѓа во суштината на самите медиуми. Тие се извори на историски и традиционалните знаења на една култура, нејзините вредности и тезури. Медиумите пренесуваат информации за географската убавина и можности за култура во одредена географска област; за најновите научни сознанија, технолошки иновации и уметнички достигнувања во културата, настани, вредни основи ставови и насоки, верски определби. Медиумите во улога на медијатори во интеркултурната комуникација создаваат можност за размена на искуства, идеи, мисли, визии за развој и односи меѓу различните култури и во согласност со тоа, развојот на светот на човекот. Како резултат на ефикасен меѓукултурниот дијалог во Европа со помош на медиумите, денес зборуваме за европска унија, еврото како валута уникатен, образовни програми (Болоњскиот процес, ЕКТС - европски кредитен трансфер систем, Сократ Минерва, Да Винчи ...). Со други зборови, ако медиумите се позитивно насочени тие имаат интегративна функција. Но, конфликтите, суеверија, јазикот, историското минато и „темата беше“ ја уништуваат културата, особено го рушат „митот“ за посредничката функција и интегративната моќ на медиумите. Затоа и дилемата околу прашањето дали медиумите се посредници или пречки во европски меѓукултурниот дијалог. Медиумите се јавуваат во улога на бариери во интеркултурната комуникација првенствено како резултат на различни видови на манипулација и пропаганда. Кога се говори за одредена активност на посебни општествени субјекти кои директно или стихийно влијаат на јавноста со

одредена доза на дистрибуирани масажи (како електори или како потрошувачи). Секој обид на манипулација егзистира дури и пред да стигне до медиумите, но манипулацијата целосно се постигнува во процесот на масовна комуникација. Манипулацијата може да се развива во две области: афективна и когнитивна. Афективната манипулација е изразена со влијание на чувствата, дезинформации, пропаганда и реклама. Манипулацијата во когнитивната сфера се постигнува со користење позитивни факти, но со поинаква структура на содржините во медиумите, така што таа го елиминира секој рационален отпор додека се прифаќа. Натешка форма на манипулација е дезинформацијата што е вообичаена лага која постепено, но сигурно се трансформира во „вистина“ и содржи „убедливи“ информации. Публицитетот и пропагандата како форми на манипулација имаат информативни и убедлива функција. Не е важно за каков вид на манипулација станува збор, туку дека истата треба да се прилагоди за да преку медиумите има директен ефект врз корисниците и индиректни последици. Другите видови на медиуми имаат улога на бариерите во меѓукултурниот дијалог. Ако се говори за живо суштество - во улога на медиум или со други зборови посредник во интеркултурен дијалог, бариерите може да имаат различна природа. Тогаш бариерата се јавува во интеракцијата меѓу трансмитерот и примателот во дијалошката форма на комуникација. Исто така, карактеристична е интерактивноста во комуникацијата со посредство на комуникациската мрежа. Бариерите можат да се изразат вербално или со симболи и знаци. Тогаш настанува конфликт кој ја запира комуникацијата, настанува затворање на културата во свој круг и како последица се јавуваат пречки во напредокот на човекот и на општествената заедница. На кој начин овој проблем може да се надмине или со други зборови на кој начин да се запре создавањето на бариери во комуникацијата? Улогата на бариерите во медиумите во меѓукултурниот дијалог не можат во целост да се отстранат, но можат да се намалат. Напорите на комуникаторите треба да бидат насочени кон себе. Со надминување на суеверие то, стереотипноста во мислењето и предрасудите во сфаќањата, со себепознавањето и знаењето на авто-културата и знаењето на

разликите, можностите за конфликти во интеркултурната комуникација се намалуваат. Свеста за тоа дека разликите го движат напредокот е основата на медијаторската функција на медиумите во комуникацијата меѓу различните култури не само во европското семејство туку и во глобалниот свет.

7.3. Интеркултурна компетенција

Целовитоста на прашањето кое го третира проблемот на комуникацијата меѓу културите го опфаќа и прашањето за развој на интеркултурна компетенција. Од тие причини, ќе се обидеме да го определиме поимот и структурата на интеркултурната компетенција која е основен услов за ефективност во општењето меѓу комуникаторите од различни културни ентитети. Но тоа не значи дека е исцрпено полето на истражување. Напротив, цениме дека овде ќе бидат иницирани други прашања од есенцијален карактер кои ќе бидат предмет на опсервација во некое следно истражување.

Да се потсетиме на централните поими во текстот: интеркултурализам и мултикултурализам. Со поимот интеркултурализам се означуваат динамични и интерактивни врски и односи меѓу културите. Поимот мултикултурализам природно се јавува како предвесник на интеркултурализмот и се однесува на „културен состав на населението на определена територија, односно заеднички живот на луѓе кои припаѓаат на различни култури. Притоа заедничкиот живот не значи и меѓусебно општење на различните култури (С.Ч.Костова, 2006,7-9). Авторот нагласува дека актуелизацијата и популаризацијата на поимот мултикултурализам ја подготвува почвата за актуелизирање и популаризирање на поимот интеркултурализам. Затоа се интерпретира како претпоставка и услов за делување на интеркултурализмот. Оттука мултикултурализмот е дескриптивно-аналитичка и историско-социолошка категорија која има статична и квантитативна димензија изразена во постоењето на многубројните култури на одредена територија. Од друга страна, поимот интеркултурализам се определува како односи меѓу субјектите од различни култури, со што и настанале сложенките

интеркултурна комуникација , интеркултурно општење, интеркултурен дијалог. На тој начин поимот интеркултурализам се опишува како процес кој се стреми кон квалитативни промени во општествените односи во мултикултурната средина. Со тоа интеркултурализмот се димензионира во телеолошко-програмска, политичка и педагошка категорија со нормативен карактер. Процесуалната страна , интенционалноста , телеолошката димензионираност и нормативниот карактер ги поврзува двата феномена во нова синтагма наречена интеркултурна комуникација. Тоа ја поврзува со комуникацијата, вербална и невербална. Имено, комуникацијата е феномен кој во процесот на реализација ја изразува сопствената тримодалност: се служи со јазикот, телото и гласовните квалитети. Во комуникацискиот акт се користат гестови, мимики, поглед, положба на телото, физички изглед, облека, мирис, темпо на говорот, тон, паузи во говорот и сè што една личност има на располагање. И додека со вербалните канали се пренесуваат информации, со невербалните канали се пренесуваат ставови и емоционални односи. Вербалната комуникација е примарно средство за размена на мисли и идеи, но е тесно поврзана со невербалната комуникација. Со невербалната комуникација се изразуваат чувства, ставови, се покажува состојба, се илустрираат вербалните искази, се заменува вербалната комуникација и конвенционално се изразуваат различни облици на социјална активност. Симбиотичниот приод на трите феномени го дефинира поимот интеркултурна комуникација како:

- Комуникациски феномен во кој комуникаторите-припадници на различни култури се наоѓаат во меѓусебен (посреден или непосреден) контакт;
- Способност за сфаќање на мислите на другите личности без разлика на степенот на согласност со нивниот начин на размислување;
- Различна перцепција на општествените добра и настани околу нас. За да се разбере светот на „другиот“ треба да се сфати треба да се сфати неговата перцепциска рамка;
- Интеракција меѓу луѓе кој говорат на различни јазици.

Развојот на комуникацијата меѓу културите е определен од интеркултурната компетенција.

По однос на интеркултурната компетенција се поставуваат две прашања.

Првото се однесува на определување на поимот и содржината на истиот . Во литературата се среќаваат повеќе обиди, но ќе се задржиме на определбата на Џ.Бенет за која цениме дека во целост ја определува содржината на интеркултурната компетенција . Според Бенет , интеркултурната компетентност претставува збир на когнитивни , афективни и бихевиорални вештини и карактеристики кои ја поддржуваат ефективната и соодветна интеракција во различни културни контексти. Когнитивните вештини се однесуваат на културна самосвест, култура - генерални, општи знаења , култура - специфични знаења, интеракциска анализа. Афективните вештини ги определува низ: љубопитност, когнитивна флексибилност, мотивација, „отвореност на умот “. Бихевиоралните вештини се однесуваат на способноста за однесување во насока на: вештини за градење на врски и односи, бихевиорални вештини: слушање, решавање проблеми ; емпатија , вештини за собирање на информации (J.M.Bennett,2011,3-4). Интеркултурната компетенција е начин на живот во заедница со другите. Она што треба да го споделуваме на домашно и глобално ниво ја вклучува потребата од: познавање на сопствениот културен идентитет , ефективна комуникација со другите , развивање на знаење , вештини и вредности кои поттикнуваат разбирање , управување во неизбежниот контакт со другите , заедничко решавање на проблеми, ангажирање во сопственото учење, работење со други културно различни. Бенет упатува на неколку сознанија несомнено важни за интеркултурната комуникација: знаењата за културата не мора да водат до компетентност , контактот во културата не мора да доведе до компетентност , контактот во културата може да доведе до намалување на стереотипите, учењето јазик не може да биде доволно за учење на културата. Што може да доведе до развој на интеркултурна компетенција е уште едно прашање чиј одговор Бенет го наоѓа во : интенционален и развојно последователен дизајн на програмата ; балансирање меѓу

предизвиците и под дршката, намалување на анксиозноста; олеснување на учењето пред, за време и по интеркултурните искуства; длабочина на интеркултурните искуства; јазична потопеност; обука за интеркултурна компетентност; негување на љубопитност и когнитивна флексибилност. Со други зборови, интеркултурната компетенција претпоставува воспоставување на задоволителна интеракција и комуникација со припадниците на другите култури, усвојување на интеркултурни ставови, знаења и вештини заради подобро разбирање и почитување на различните култури, усвојување на делотворно однесување во другите култури определено низ призмата на интеркултурна осетливост. За личност која е способна за медијација, интерпретација, аналитичко-критичко разбирање на сопствената и туѓа култура, способна за интеркултурна комуникација, способна да го „види“, разбере и прифати односот меѓу различните култури велиме дека е интеркултурно компетентна личност.

Второто прашање се однесува на развојот на интеркултурна компетенција. Одговорот е јасен, па единствено низ процесот на воспитание и образование може да се поттикне и развива способноста за интеркултурна комуникација, се разбира со помош на интеркултурната дидактика. Во таа смисла говориме за интеркултурно воспитание и образование кое претпоставува воспитание за: емпатија (да се научи како да се разберат другите различни од нас); солидарност (поголема осетливост на проблемите на нееднаквост и општествена маргинализација); признавање и почитување на различно стите (почитување на поинакви стилови на живот како индивидуално и општествено богатство), свест за себе и другите како и воспитание против етноцентризмот, национализмот, расизмот и другите фактори на дискриминација. Овие цели ќе се постигнат со примена на интеркултурна дидактика чија база е соработничкото поучување со што се развива лична комуникациска и интеркултурна компетенција, кое се темели на неколку клучни елементи и тоа: позитивна независност, интерперсонална интеракција, способност за работа на интерперсонално ниво, работа во мали хетерогени групи и критичко мислење за извршената работа како и индивидуална и групна евалуација. (Portera, 1999.37).

ТРЕТ ДЕЛ

8. Заклучок

Да се говори за феномени низ кои се определува категорија која се движи во континуитет како што се култура, комуникација и општество е предизвик. Ова поле на истражување никогаш не е завршено до крај поради брзината на промените и непрекинливоста на процесот на менување. Со својата сложеност и ширина отвора прашања кои се предмет на интерес на многубројни истражувања во социолошка, психолошка, педагошка, комуниколошка, економска, политиколошка, историска, филозофска и културолошка смисла. Но ниту тие можат да ја исцрпат комплексноста на проблемот ниту тоа е нашата цел. Да се говори за феномен сложен по структура, богат по содржина, моделиран во мноштво варијанти, интересен за бројни истражувања, актуелен во сегашноста, перспективен за иднината, димензиониран во развојот вреднуван во рефлексивноста е силен предизвик. Затоа намерата овде не е да ги повториме мислите и сознанијата забележани во првите два дела.

Но неминовно е да се навратиме на сознанието за интеркултурното „отворање“ на општеството кое се јавува како продукт на глобализацијата, технолошката и електронска комуникација и миграцијата и е определена од процесите на европска интеграција и интернационализација. Последица на таквото „отворање“ е честата појава на проблемски ситуации и конфликти во процесот на општење и меѓусебно дејствување меѓу припадниците на различни култури. Сите современите општества се мултикултурни, па контактите меѓу луѓето кои доаѓаат од различни култури се неминовни. Развојниот пат на општеството е долг, а со тоа е долг и развојниот пат на општењето меѓу различните култури. Затоа почитувањето и прифаќањето на различностите со кои се среќаваме во одредено општество или култура, различна од нашата, бара способност за прифаќање на различноста. Колку сме способни и подготвени да се промениме, толку ќе можеме да го промениме светот на кој припаѓаме. Прифаќањето и почитувањето на различноста истовремено значи чување и почитување на сопствениот ентитет и идентитет. А тоа е можно доколку го знаеме и разбираме сопствениот идентитет.

Чувањето на индивидуалноста во културно хетергоената заедница во односи на соработка, разбирање и почитување обезбедува услови за личен просперитет, но и колективен. А вистинскиот израз на личносниот идентитет еможен само во заедница со другите. Затоа повеќе од потребна е двонасочна, недирективна, хоризонтална комуникациска врска во која низ емпатиско - интеракциски односи се изразуваат сопствените убедувања и ставови, се промовира сопствената култура и традиција наоѓајќи го своето место во низата различни култури. И секој понатамошен развој на општествената заедница е производ на комуникацијата меѓу луѓето од различни култури. Низ комуникацијата и интеракцијата индивидуата може да ги изрази своите можности единствено внатре, во заедница со другите индивидуи. Соживотот во секоја заедница бара познавање и разбирање на нејзините норми, правила и вредности, владеење со умења нужни за полгодна интеракција во заедницата. Во тој процес на владеење се вклучени и процесите на учење. Таквото опстојување во целост е можно само низ процесот на комуникација. Впрочем, мултикултурната или интеркултурната комуникација не може да се научи без интеркултурно разбирање кое се темели на знаење за културата (Portera, 1999,52).

Бидејќи комуникацијата е дел од културата која опфаќа модел на културно однесување, прашањата кои ги поставивме на почетокот беа: на кој начин луѓето од различни култури можат меѓусебно да се разберат иако немаат исто културно искуство, или кој вид на комуникација му е потребна на плуралистичкото општество која во исто време ќе биде културно различна, но и ќе ги обедини луѓето во со здавањето на заеднички цели, како комуникацијата може да придонесе за создавање на рефлексивно почитување а не само толеранција кон различноста. Цениме дека одговорите на овие прашања со својата целовитост ќе насликаат колоритен мозаик на ефективна интеркултурна комуникација меѓу интеркултурно компетентни индивидуи кои припаѓаат на различни култури и се дел од мултикултурна општествена заедница.

9. Литература

1. Ангелов, Б . (2005). Педагогически аспекти на масовата комуникация. София: УИ "Св. Климент Охридски"
2. Андерсон, Б. (1998). Замислени заедници. Скопје: Култура
3. Андреев, М. (1998). Образование и общество. София:Кръгзор
4. Андревска, Е. (1998). Националните малцинства на Балканот согласно на системот на заштита на човекот и малцинските права на ООН и Советот на Европа, Скопје:Култура
5. Ацески, И. (2000). Социологија (второ изм . изд.), Скопје : Филозофски факултет
6. Ballantine, H. J. (1983). The school as an organization, from book: The Sociology of Education, New Jersey: Prentice Hall, Inc. Engelwood Cliffs
7. Ballantine, H. J. (1983). The Sociology of Education: A systematic analysis, New Jersey: Prentice Hall, Inc. Engelwood Cliffs
8. Barna, LM (1997). Strumbling blocks in intercultural communication. In LASamovar & RE Porter (eds.), Intercultural communication: A reader (8th ed. pp. 337 -346). Belmont, CA: Wadsworth
9. Bezić, K.(1982). Odnosi među ljudima u procesu odgoja, Zagreb: Pedagoški rad, br. 3-4.
10. Bennett, M. Janet(2011). Developing Intercultural Competence For International Education Faculty and Staff. Oregon Portland, Intercultural Communication Institute (paper presented on AIEA Conference,February 22, 2011)
11. Berger, K.S. (1986). The Developing Person through the Life Span, New York
12. Bernštajn, B. (1979). Jezik i društvene klase (izbor, prevod i predgovor: D. Micunović), Beograd: BIGZ
13. Brajša, P. - Vučetić, M.(1990). Osnovni elementi interpersonalne komunikologije, Varaždin: Факултет организације и информације
14. Breton, F. (2000): Izmanipulisana Reč, Beograd: Klio Brookover, W. (1955). Sociology of education, New York: American book
15. Brown, F.J.(1947). Educational sociology. New York: Prentice Hall
16. Bruker, H. (1973): Communication is power, New York: Oxford University Press

17. Bruner, Dž.(1976). Proces obrazovanja. Beograd: Pedagogija, br. 2-3.
18. Bruner, Dž.(1976). Ponovni susret sa procesom obrazovanja. Beograd: Pedagogija, br. 4.
19. Bruner S.J.,(1967). Toward a Theory of Instruction. Cambridge: Harvard University Press
20. Буркарт, Р.(2000). Наука за комуникацията . Велико Търново : ПИК
21. Vasić, S.(1990). Kultura govorne komunikacije. Beograd: Prosveta
22. Vasić, S.(1991). Veština govorenja. Beograd: PA za obrazovanje učitelja
23. Вебер, М. (1976). Привреда и друштво, I и II. Београд: Просвета
24. Виготски, Л.(1988). Говор и мислење. Скопје: Просветно дело
25. Вилотијевић, М.(1995). Евалуације дидактичке ефикасности наставног часа . Београд : Центар за ус авршавање руководилаца у образовању
26. Вујаклија, М (1974). Лексикон страних речи и израза . Београд: Просвета
27. Vujević, M. (1989). Sociologija obrazovanja – teoretsko metodolški pristup. Zagreb: Revija za sociologiju, br. 1-2
28. Vujčić, V. (1989). Kultura škole i uspeh učenika, obrazovanje u društvu. Zagreb: RZRKSSOH
29. Гајановић, Ј. (1977). Социоекономски статус родитеља и когнитивне карактеристике њихове деце . Сарајево: Наша школа
30. Георгиевски, П.(1996). Социологија на образованието . Скопје: ГЕОМАН
31. Giddens, A. (2001). Sociologija (drugo izdanje). Banja Luka: ZUNS
32. Глигорић, Н. (1982). Успех ученика у школи зависно од социоекономског положаја њихових родитеља, Зборник 15 Института за педагошка истраживања . Београд: Институт за педагошка истраживања
33. Gr. autora (1994). Prilozi za sociologiju obrazovanja. Beograd: Učiteljski fakultet
34. Гр. Авт. (2002). Образователната политика и културни различја, (Educational policy and cultural differences). Софија: УИ "Св. Климент Охридски"

35. Dashevski, A. (1976). Ethnic identity in society. Chicago: Rand McNally
36. Dirkem, E. (1981). Vaspitanje i sociologija. Beograd: Zavod za udzbenike i nastavna sredstva
37. Djui, Dž. (1967). Vaspitanje i demokratija. Cetinje: Obod
38. Dotlić, Lj.-Gera, I. (1989). Neki metodički postupci za razvijanje uspešne komunikacije. Novi Sad: Pedagoška stvarnost, br. 5-6
39. Downie, R.S. (1971). Personal and impersonal relationship. Proceedings of the Philosophy of Education Society of Great Britain, Vol.5, No.2
40. Đinić, E. (1978). Nauka o komuniciranju. Beograd: Savremena administracija
41. Ђорђевић, Ј. (1973). Мотивација, учење и интелектуално васпитање, Београд: Настава и васпитање, бр.1-2
42. Ђорђевић, Б. (1985). Савремена породица и њена васпитна улога. Београд: Просвета
43. Ђурић, Ѓ. (1982). Утицај родитеља на развој етничких ставова младих, Зборник 15 Института за педагошка истраживања. Београд: Институт за педагошка истраживања
44. Еко, У. (1973). Kultura, informacija, komunikacija. Beograd: Nolit
45. Жоглев, З. (2002). Социологија на образованието. Скопје: Култура
46. Завод за статистика на РМ. (2002). Запишани студенти на високите стручни школи и на факултетите во учебната 2001/2002, Статистички преглед, 412, Скопје,
47. Завод за статистика на РМ. (2003). Запишани студенти на високите стручни школи и на факултетите во учебната 2002/2003, Статистички преглед, 439, Скопје,
Завод за статистика на РМ. (2003). Основни и средни училишта на крајот на учебната 2001/2002, Статистички преглед, 441, Скопје, мај
48. Завод за статистика на РМ. (1997). Основни и средни училишта во Р. Македонија 1991/91-1995/96, Статистички преглед 291, Скопје септември
49. Завод за статистика на РМ. (1998). Основни и средни училишта во Р. Македонија 199/1997, Статистички преглед 316, Скопје, ноември

50. Завод за статистика на РМ. (2002). Основни и средни училишта во Р. Македонија на крајот на 2000/2001, Статистички преглед 407, Скопје мај
51. Завод за статистика на РМ. (2002). Основни и средни училишта во Р. Македонија на почетокот на учебната 2001/2002, Статистички преглед 411, Скопје Јуни
52. Завод за статистика на РМ. (2003). Основни и средни училишта во Р. Македонија на почетокот на учебната 2002/2003, Статистички преглед 440, Скопје Мај
53. Ivković, M. (1999). *Образование u društvenom kontekstu*. Niš: Studentski kulturni centar
54. Ivković, M. (1985). *Vaspitanje i društvo, Dirkemova socioloska teorija vaspitanja*. Niš: Gradina
55. Илић, И. (1968). Учење и развој. Београд: Психологија, бр. 1-2
56. Јакшић, В. (1976). *Породица и школа*. Београд : Просветни преглед,
57. Jandt, E.F. (2004): *Introduction to Intercultural Communication-identities in a global community*. Thousand Oaks: Sage Publications
58. Јовановић, В. (1981). Утицај породичних прилика на успех ученика. Сарајево: Наша школа, бр.2-3
59. Jung, G. K.(1973). *Čovjek i njegovi simboli*. Zagreb: Mladost
60. Jung, G. K.(1984). *Psihološke rasprave*. Beograd:Matica srpska
61. Как,Е.(1979).Утицај васпитних ставова родитеља на креативност деце. Београд: Психологија, бр. 3-4
62. Камберски, К.(2000). Предучилишното и основното воспитание и образование во Република Македонија . Скопје:Филозофски факултет
63. Kozić, P. (1972). *Sociologija obrazovanja (pedagoska sociologija)*. Niš: Filozofski fakultet (skripta)
64. Коковић, Д. (1994). Социологија образовања : друштво и едукацијски изазов. Нови Сад: Матица српска
65. Костова, Ч.С. (2006). *Интеркултурно възпитание*. София: „Веда Словена – ЖГ”
66. Кресло,А.(1980).Ставови родитеља према образовање и школовању нивове деце. Београд: Педагогија, бр.6-7

67. Krnjajić, S. (1993). O nekim metodološkim problemima proučavanja interpersonalnih odnosa, Zbornik 25 Instituta za pedagoška istraživanja, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja
68. Лалов, Б. (2000). Невербалната култура на субјекта в ерата на технологиите. Софија: Педагогика 4
69. Langran, P. (1979). Uvod u permanentno obrazovanje. Beograd: BIGZ
70. Lacković, G.K. (1984). Kako roditeljski stil upravljanja utječe na uspeh djece u školi. Zagreb: Pedagoški rad, br.9
71. Лок, Џ. (1950). Мисли о воспитању, Београд: Знање
72. Люис, Д. (2001). Тайниот език - магијата на успеха . Софија: Кръгзор
73. Mayer, G. (1968). Kibernetika i nastavni proces. Zagreb: Školska knjiga
74. Mandić, P. (1983). Neke osnovne tipove jugoslovenske porodice. Beograd: Pedagogija 6
75. Маневска, С.Л. (1981). Дилеми на современото семејство. Скопје: НИО „Студентски збор“
76. Мартинело, М. (2001). Живот заедно. Скопје: Култура
77. Maslov, H.A. (1982). Motivacija i ličnost. Beograd: Nolit
78. Матевски, З. (2000). Масмедиумите и наставата . Скопје: Здружение на социолозите на Република Македонија
79. Marshall, T.H. (1964). Class, citizenship and social development. New York: Double day
80. Milić, V. (1978). Socioloski metod. Beograd: NOLIT
81. Milić, V. (1988). Rađanje moderne porodice. Beograd: Zavod za udbenike i nastavna sredstva
82. Милосавлевски, С. (1992). Социологијата на македонската национална свест. Скопје: Култура
83. Мирасчиева, С. (2007). Комуникацијата меѓу наставникот и ученикот во основното училиште. Штип: Педагошки факултет „Гоце Делчев“
84. Moris, D. (1989). Otkrivanje č ovjeka kroz gestove i ponašanje. Beograd: Izdavački zavod Jugoslavije
85. Ничковић, Р. (1967). Преглед савремених психолошких теорија учења, Зборник 1, Институт а за педагошка истраживања, Београд: Институт за педагошка истраживања

86. Ортаковски, В.(1998). Малцинствата на Балканот . Скопје: Мисла
87. Ортаковски, В.(1996). Меѓународната положба на малцинствата. Скопје: Мисла
88. Ottaway, A.K.C. (1970). Education society: An introduction to the Sociology of education. London: Routledge&Keagen Paul
89. Parelius, R. and A. (1987). The sociology of education. New Jersey: Prentice Hall, Inc. Englewood Cliffs
90. Parsons, T.(1959). The school class as a social system. Harvard Univerzity: Harvard educational review, 7.
91. Пијаже, Ж.(1988). Развој на интелигенцијата. Скопје: Просветно дело
92. Piršl, E. (2007.). Interkulturalna osjetljivost kao dio interkulturalne kompetencije. во V. Previšić, N. N. Š oljan, N. Hrvatić (ur.). *Pedagogija – prema cjeloživotnom obrazovanju i društvu znanja*. Zagreb: Hrvatsko pedagoško društvo, 275-292
93. Pokrajšek, R.(1975). Sociološki aspekti komunikacije u odgojnom procesu, Zbornik: Odgoj i škola, Zagreb: Školske novine
94. Pokrajšek, R.(1984). Regulacijski koncept nastave. Zagreb: Školska knjiga
95. Pominaja, Z. (1998). Obrazovanje i mediji, Beograd: Klio
96. Radojković, M., Miletić, M. (2005). Komuniciranje, mediji I društvo. Beograd: Stylos
97. Радош, К. (1986). Улога родителџа у одгоју дјеце. Опатија: Отокар Кершовани
98. Reardon, K.K. (1987). Interpersonal communication -Where Minds Meet. Belmont: Caliph
99. Reardon, K.K.(1998). Interpersonalna komunikacija. Zagreb: Alinea
100. Rakić, B. (1970). Motivacija i školsko učenje. Sarajevo: Svijetlost
101. Ratković, M.(1987). Obrazovanje za razvoj. Zagreb: Školske novine
102. Републички завод за статистика . (1996). Попис на населението, домаќинствата , становите и земјоделските стопанства во Р . Македонија , 1994 година – население по национална припадност , вероисповед , мајчин јазик и државјанство. Скопје: Републички завод за статистика , Книга 1, ноември

103. Ristanović, S. (1976). Socijalne razlike u oblasti obrazovanja i društvenih instrumenata za njihovo prevazilaženje. Beograd: Privredno-finansijski zavod
104. Rot, N. (1994). Osnovi socijalne psihologije. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
105. Rot, N. (1990). Opšta psihologija. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
106. Рот, Н . (1989). Национална свијест и етнички ставови. Београд: Комунист, ревијално издање, децембар
107. Рот, Н. (1983). Психологија група. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
108. Рот, Н. (1982). Знакови и значење. Београд: НОЛИТ
109. Рот, Н . (1975). Покушај утврђивања типова национале везаности. Скопје: Материјали 1, V конгрес психолога Југославије
110. Рот, Н. & Хавелка Н. (1973). Национална везаност и вредности код средњошколске омладине. Београд: Институт за психологију и Институт друштвених наука
111. Rot, N. (1972). Psihološke osnove predrasuda. Sarajevo: Pregled, br.5
112. Рот Н. & Хавелка Н . (1971). Израда скале за испитивање облика националне везаности . Блед : Психолошке расправе , IV конгрес психолога СФРЈ , Друштво психолога Словеније и Филозофски факултет у Љубљани
113. Рот, Н . (1971). Психологија личности , Београд : Завод за издавање уџбеника СР Србије
114. Рот, Н. (1970). Психолошки садржај национализма . Београд: Филозофија, 1
115. Rodžers, K. (1986). Kako postati ličnost, Beograd: Nolit
116. Savicević, M. D. (1984). Komparativno proučavanje vaspitanja i obrazovanja. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
117. Samovar, A.L. & Porter, E.R. & McDaniel, R.E. (2010). Intercultural Communication: A Reader, Thirteenth Edition. Boston: Wadsworth
118. Sarivan, L. (1995). Developing communication skills at primary level, Towards a modern learner-centered curriculum of international, Belgrade: UNICEF

119. Сатнојловић, Б . (1982). Фактори постигнућа ученика у школском учењу са освртом на улогу породице. Београд : Ревија образовања, бр. 8
120. Skinner, F.B.(1969). Nauka i ljudsko ponašanje, Cetinje: OBOD
121. Стаматов, Р.(1998). Общуването с други , Пловдив: „Сема 2001” Статистички годишник на Р . Македонија , Завод за статистика, Скопје, декември 1997
122. Stevanović, B.(1988). Pedagoška psihologija, Beograd: Zavod za udbenike i nastavna sredstva
123. Стефановић, М.(1986). Педагошке основе дидактичке комуникације са аспекта поливалентне примене социолошких облика наставног рада, Београд: Настава и васпитање, бр. 4-5
124. Suzić, N.(2001). Sociologija obrazovanja, Srpsko Sarajevo: Zavod za udbenike i nastavna sredstva Republike Srpske
125. Ташева, М. (1998). Етничките состојби во Македонија – современи состојби. Скопје: Филозофски факултет
126. Ташева, М.(1997). Етничките групи во Македонија – историски контекст. Скопје: Филозофски факултет
127. Ташева, М.(1996). Некои определби на етничноста и етничките групи во социолошката теорија , во Годишен зборник на Филозофскиот факултет. Скопје: Филозофски факултет
128. Todorović, A.(1995). Teorija o masovnim komunikacijama, Beograd: Zenit
129. Томиќ, З. (2003). Komunikologija. Beograd: Cigoja
130. Трифуновски, Ј.(1988). Албанско ста новништво у СР Македонији. Београд: Књижевне новине
131. Флере, С.(1982). Социологија в аспитања и образовања - социолошки лексикон. Београд: Савремена администрација
132. Flere, S.(1976). O socijalizaciji, obrazovanje i društvo. Niš: Gradina
133. Fulgosi, A.(1990). Psihologija ličnosti, Zagreb: Školska knjiga
134. Furlan, I.(1966). Moderna nastava i intenzivnije učenje, Zagreb: Školska knjiga
135. Furlan, I.(1967). Učenje kao komunikacija, Zagreb: PKZ
136. Habermas, J.(1987). Excursus on Luhmann's Appropriation of the Philosophy of the Subject through Systems Theory, in: The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures, MIT

Press, Cambridge, MA. From [http:// users. fmg. uva. ul/leydesdorff/ montreal. Htm](http://users.fmg.uva.nl/leydesdorff/montreal.htm) на 22.06.2002

137. Hancock, A. (1971). *Communication*, Heinemann Educational Books, London

138. Haralambos, M. (1989). *Uvod u sociologiji*. Zagreb: Globus

139. Hrnjica, S. (1994). *Opsta psihologija sa psihologijom licnosti*. Beograd: Naučna knjiga

140. Cifrić, I. (1990). *Sveuciliste u tradiciji, Ogledi iz sociologije obrazovanja*. Zagreb: Školske novine

141. Cifrić, I. (1978). *Mladi i obrazovanje*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost SSO Hrvatske

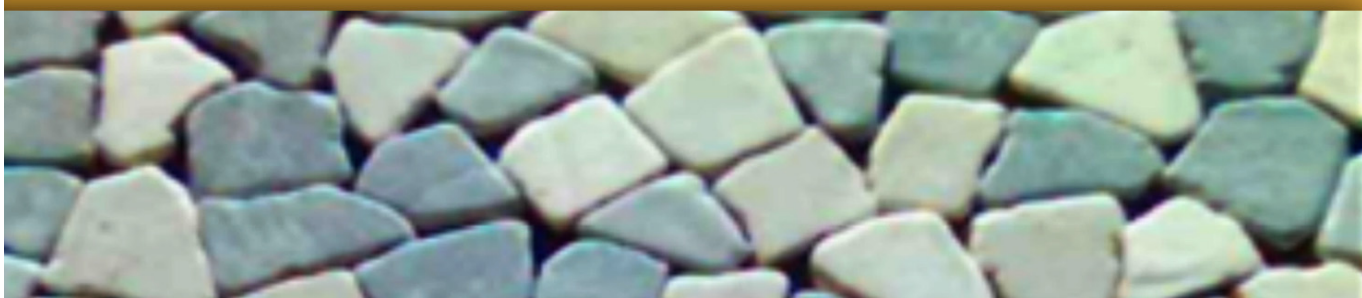
142. Шевкушић, С.(2000). Социјални односи у школи, Зборник 32 Института за педагошка истраживања, Београд : Институт за педагошка истраживања.

143. Шевкушић, С.(1998). Улога вршњачке интеракције у когнитивном развоју ученика, Зборник 30 Института за педагошка истраживања, Београд: Институт за педагошка истраживања

144. Šimleša, P. (1967). *Didaktika*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu

145. Шопова, Т.(2001). *Култура и комуникация*. Благоевград: УИ,, Неофит Рилски "

146. Šupek, R. (1981). *Ispitivanje javnog mišljenja*, Zagreb: SNL

ISBN 978-608-4708-36-0